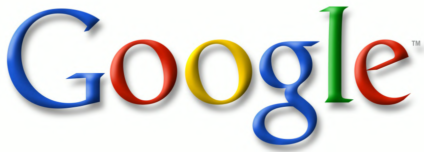
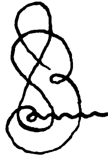

VE RI
TAS

Harper's

Greek and Latin Texts.

M. TULLII CICERONIS

DE NATURA DEORUM
DE DIVINATIONE
DE FATO

RECOGNOVIT

REINHOLDUS KLOTZ

NOVI EBORACI

APUD HARPEROS FRATRES

MDCCCLXXXVI.

HARPER'S

GREEK AND LATIN TEXTS.

18mo, Paper, 32 cents a vol.; Cloth, 50 cents a vol.

CÆSAR.

SALLUST.

VERGIL.

CICERONIS ORATIONES SELECTAE.

HORACE.

LUCRETIUS.

CICERONIS TUSCULANAE DISPUTATIONES.

ÆSCHYLUS.

SOPHOCLES.

CICERO DE FINIBUS.

CICERO DE SENECTUTE ET DE AMICITIA ET DE OFFICIIS.

CICERO DE NATURA DEORUM, DE DIVINATIONE, DE FATO.

XENOPHON.

HERODOTUS. 2 vols.

THUCYDIDES. 2 vols.

EURIPIDES. 3 vols.

PLATONIS DIALOGI VI.

CICERONIS EPISTULAE SELECTAE.

XENOPHONTIS LIBRI SOCRATICI.

Published by HARPER & BROTHERS, New York.

☞ *Any of the above works sent by mail, postage prepaid, to any part of the United States, on receipt of the price.*

·SAPERE· AVDE·

M. TULLII CICERONIS

DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his libris, in quibus Cicero sibi omnem fere veterum philosophorum *de natura deorum* doctrinam explicandam sumpsit, hanc auctor rationem secutus est, ut, quae Epicurei de natura deorum docuissent, ea C. Velleio, ei qui anno u. c. 664 tribunatum obtinuit et clari illius oratoris L. Licinii Crassi familiaris fuisse dicitur, lib. *de oratore* III., cap. 21, § 78, exponenda traderet, cum ipse Phaedrum Atheniensem, qui librum περὶ θεῶν scripserat, in hac parte conscribenda, ut videtur, sequeretur, ea autem, quae Stoici de natura deorum praecepissent, ut Q. Lucilio Balbo, quem eundem etiam in Hortensio loquentem induxerat, explicanda daret, ipse, ut videtur, in hac parte componenda Posidonii Rhodii libro περὶ θεῶν secutus. Contra hos ita disputantem fecit C. Aurelium Cottam, oratorem non ignobilem, eum qui natus anno u. c. 630, anno autem 663, cum tribunatum peteret, post mortem Crassi depulsus per invidiam tribunatu et lege Varia reus maiestatis factus et e civitate eiectus in Graecia in exsilio vixit, anno autem 672, cum L. Sulla rediit et cum L. Octavio consul fuit anno u. c. 679, ut is, quae Academici de natura deorum docuissent, enarraret: in quorum praeceptis tradendis Cicero ipse, ut videtur, Clitomachi Karthaginiensis libros secutus est. Hos tres homines apud C. Cottam feriis Latinis annum inter u. c. 676 et annum 679, inter se de natura deorum colloquentes facit, ipso audiente, qui paulo ante in Graecia studio philosophiae operam dederat. Scribebat autem hos libros, ut colligi potest ex epist. *ad Atticum* lib. XIII. ep. 39, § 2, ubi petit ut ille sibi mittat libros Phaedri περὶ θεῶν, aestate anni u. c. 709, absolvit certe ante Idus Maias anni u. c. 710, ut intellegitur ex lib. I., cap. 4, § 7. In hoc autem libro primo *de natura deorum*, quos misit ad M. Brutum, quem

scimus in Graeca philosophia cognoscenda multum temporis operaeque posuisse et ipsum librum *de virtute* composuisse in ipso prooemio ad M. Brutum scripto M. Tullius de summa difficultate et obscuritate gravissimae huius quaestionis de natura deorum disserit, de qua tam variae tamque discrepantes philosophorum sint sententiae, quas deinceps paucis enarrat, cap. 1 et 2, § 1–5. Tum Cicero, quoniam et amici benevole eum admonuerant et invidi inimice vituperaverant, quod philosophiam Graecam Latinis litteris traderet, et universum philosophiae studium defendit et breviter rationem reddit quam ob rem ipse Academicorum disciplinam potissimum secutus sit, quorum de gravissimis rebus dubitanter loquendi ratio ad hanc ipsam quaestionem maximo opere pertinere videatur, de qua cum difficillimum per se sit iudicium, tum tantae doctissimorum hominum dissensiones, cap. 3–6, § 5–14. Dein de disputatione inter C. Aurelium Cottam et C. Velleium et Q. Lucilium Balbum se audiente instituta refert, in qua quae a principibus illis trium disciplinarum disputata sint se dicit his libris exponere constituisse, cap. 6 et 7, § 15–17. Et in hoc quidem primo libro initium disputandi facit C. Velleius et a reprehensione quidem Platonicae et Stoicae rationis, quarum illa mundum a deo tamquam opifice atque aedificatore profectum contendebat, altera πρόνοιαν, id est, providentiam inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat, cap. 8–10, § 18–23. Reliquorum deinde omnium philosophorum inde a Thalete de deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis, cap. 10–15, § 24–41, ad ipsam Epicuream de dis rationem explicandam accedit, quam unam veram esse existimat. Solum enim Epicurum vidisse, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura et sine doctrina anticipationem quandam deorum, quam ipse appellat πρόληψιν, sine qua non intellegi quicquam nec quaeri nec disputari posse: id ex eo intellegi, quod omnium hominum in eo sit mira consensio, ut deos esse statuant, eamque anticipationem sive praenotionem deorum habeant, ut eos beatos et immortales putent: ex quo consequi, ut nihil negotii nec ipsi habeant nec aliis exhibeant neque ira neque gratia teneantur, quia, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos propter praestantem naturam, nullo autem modo timendos, quo uno dicit omnem superstitionem everti, cap. 16 et 17, § 42–45. Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirere animum et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo, et figuram quidem nullam posse aliam esse nisi humanam, primum quod natura speciem aliam

deorum non habeamus, deinde quod humana forma sit pulcherrima, tertio quod in alia nulla figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque non sensu, sed mente cerni, nec soliditate nec ad numerum, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam et omnibus bonis adfluentem: nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudere et habere exploratum fore se semper in maximis voluptatibus, cap. 18–20, § 46–56. His expositis contra disputat Cotta, non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat, neque quod neget esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, cum leve per se tum etiam falsum esse, cap. 21–23, § 57–64. Sed deos esse concedi posse: illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint, ad quae omnia atomis abuti Epicureos, quas negat primo ullas esse, quod nullus sit corporibus vacuus locus, deinde, si sint, effici ut aeterni di non sint et interire possint, quo constituto beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem vitandam quasi corpus et quasi sanguinem excogitata esse, quae quid sint neminem posse intellegere, cap. 23–26, § 65–74. Quibus autem rationibus humana forma dis adsumatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines praeter Aegyptios et paucas fere alias gentes, eam formam dis cogitatione adfingant, id non a natura esse profectum, sed aut consilio humano aut superstitioni a pictoribus, poëtis, artificibus confirmatae deberi: neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius esse videatur, consequi re vera nihil esse homine pulchrius: non enim dubium esse quin etiam bovi nihil bove, cani nihil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam nisi in figura humana ratio atque etiam beatitudo locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem viderimus, propterea in nulla esse posse. Quod sensus non doceat, rationem docere. Nam si nullum dis negotium, quod membra corporis humani requirat, nihil membris opus esse, cap. 27–37, § 75–102. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita, de beatitudine deorum laborare Epicuream rationem: nullam in dis soliditatem esse nec ad numerum permanere illos dicere, sed imaginum similitudine et transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse utrum de deo an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad eas conformationes referri, qui motus inanes appellentur. Quod si imaginibus deorum pulsentur animi, quamquam tota res nugatoria sit, tamen species dumtaxat obici animis, non vero cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maximo continenter ferantur.

Nam illam ἰσονομίαν, id est, aequilibritatem Epicuri, qua, qui natura mortalis sit, ut is etiam immortalis sit effici putet, perabsurdam esse, quod ea sumpta eodem modo colligi possit, quia homines in terra nascantur, etiam in aqua nasci et huius modi absurda plura. Beatus vero cum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus, ne deos quidem illos otiosos beatos esse posse, quos neque voluptate corporis uti posse, in qua summum bonum Epicurus ponat, neque una doloris vacuitate aut adsidua felicitatis suae cogitatione beatos effici posse, et cum semper pulsentur incursione atomorum et imagines ex ipsis semper effluant, non posse non interitum timere, id quod beatitudini prorsus contrarium esse videatur, cap. 37–41, § 103–114. Quoniam vero otiosos deos introducant Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil iuvantes homines, omnem sanctitatem deorum et hominum adversus eos pietatem, quamquam verbis illi ponant, re tamen tollere, cap. 41–44, § 115–124.

I. 1. Cum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat causam, id est, principium philosophiae esse inscientiam prudenterque Academicos a rebus incertis adsensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate foedius aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia quam aut falsum sentire aut quod non satis explorate perceptum sit et cognitum sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione plerique, quod maxime veri simile est et quo omnes duce natura vehimur, deos esse dixerunt, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit enumerare sententias. Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur, deque his summa phi-

losophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est, eaque nisi diiudicatur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. II. 3. Sunt enim philosophi et fuerunt qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas, quae sanctitas, quae religio? Haec enim omnia pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab iis et si est aliquid a dis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem di nec possunt nos iuvare nec volunt nec omnino curant nec quid agamus animadvertunt nec est quod ab iis ad hominum vitam permanare possit, quid est quod ullos dis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem ficta simulationis, sicut reliquae virtutes, item pietas inesse non potest, cum qua simul sanctitatem et religionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio vitae sequitur et magna confusio. 4. Atque haud scio an pietate adversus deos sublata fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi et ii quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant, neque vero id solum, sed etiam ab iisdem hominum vitae consuli et provideri: nam et fruges et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a dis immortalibus tribui generi humano putant, multaque, quae dicentur in his libris, colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa di immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homi-

nes non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tanto opere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in causa et benevolos obiurgatores placare et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse paeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice docendi sunt, qui inimice insectantur repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim quid quaque de re certi haberemus scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictae patrocinium necopinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et, cum minime videbamur, tum maxime philosophabamur, quod et orationes declarant refertae philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit quae causa nos impulerit ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est quod expedire tam facile possimus. Nam cum otio langueremus et is esset rei publicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explican-

dam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei paenitet, quod facile sentio quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo fortunae magna et gravi commota iniuria, cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, cum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 10. Qui autem requirunt quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam necesse est. Non enim tam auctores in disputando quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur: desinunt enim suum iudicium adhibere, id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent in disputando, cum ex iis quaereretur, qua re ita esset, respondere solitos: *Ipse dixit.* "Ipse" autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 11. Qui autem admirantur nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero de-

sertarum relictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant, ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit aetatem: quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intellego. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. 12. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius, sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota. Ex quo exstitit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent insignem et illustrem, iis sapientis vita regeretur.

VI. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur qui quae sit earum vera iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes aut erit inventus aliquis qui quid verum sit invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut in Synephebis:

Proh deum, popularium omnium, omnium adulescentium
Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro atque imploro fidem,

non levissima de re, ut queritur ille *in civitate fieri facinora capitalia,*

. . . ab amico amante argentum accipere meretrix nevolt.

14. sed ut adsint, cognoscant, animadvertant quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iurando, quid de templis, delubris sacrificiisque solemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de dis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod cum saepe alias tum maxime animadverti, cum apud C. Cottam familiarem meum accurate sane et diligenter de dis immortalibus disputatum est. Nam cum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exhedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit: Peropportune, inquit, venis. Oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio, cui pro tuo studio non est alienum te interesse. VII. 16. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta: Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem familiarem tuum desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro, Balbe, velim scire quid sentias. Egone? inquit ille. Miror Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non

nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum hoc alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit—me intuens—ne ignoret quae res agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quam ob rem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas. Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit adridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego: Quid didicerimus Cotta viderit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem et quidem aequum, libero iudicio, nulla eius modi astrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 18. Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset: Audite, inquit, non futiles commenticiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum, nec anum fatidicam, Stoicorum pronoeam, quam Latine licet *providentiam* dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 19. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? Quae molitio, quae ferramenta, qui vectes, quae machinae, qui ministri tanti muneris fuerunt? Quem ad modum autem oboedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae,

ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est ad omnia, quae talia sunt, ut optata magis quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est, naturae rationem, qui quicquam quod ortum sit putet aeternum esse posse? quae est enim coagmentatio non dissolubilis aut quid est cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem, requiro, quae paulo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quem ad modum Platonicus deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem sciscitor cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur: nam fateor ea sine mundi conversione effici non potuisse: sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio temporum metiebatur, spatio tamen qualis ea fuerit intellegi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum cum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum nec erat ullus, cum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria parerent. Quid autem erat quod concupisceret deus mundum signis et luminibus tamquam aedilis ornare? Si, ut deus ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito in tenebris tamquam in gurgustio habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? quae si esset, non ea tam diu

carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos ergo tanta est facta rerum molitio. An stultorum? At primum causa non fuit cur de improbis bene mereretur: deinde quid est adsecutus, cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi, maxime quod stulti sunt—miserius enim stultitia quid possumus dicere?—deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi natura intellegentis in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paulo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem immortalem et eundem beatum rotundum esse velint, quod ea forma neget ullam esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri vel quadrati vel coni vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? Nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit: in qua non video ubinam mens constans et vita beata possit insistere. Quodque in nostro corpore, si minima ex parte † significetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu: quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero alia sint ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si di

possunt esse sine sensu et mente, cur aquae [*mentem, mentem autem aquae*] adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est nativos esse deos longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum nisi sempiternum intellegere qui possumus? 26. Post Anaximenes aëra deum statuit eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu, quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit neque motum sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo. 27. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens nulla re adiuncta qua sentire possit fugere intellegentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum et, cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. 28. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quo modo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum

voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem conventicium quiddam coronae simile efficit—stephanen appellat—continentem ardorem lucis orbem, qui cingat caelum, quem appellat deum, in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest, multaque eiusdem modi monstra, quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocet, quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur, eademque de sideribus, quae reprehensa iam in alio in hoc omittantur. XII. 29. Empedocles autem multa alia peccans in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare censet, divinas esse vult, quas et nasci et exstingui perspicuum est et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de dis habere quod liqueat, sint, non sint qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines earumque circuitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intellegentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest aut quam formam dei? 30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse: in Legum autem libris quid sit omnino deus anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, *ἀσώματον*, id quale esse possit intellegi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Ti-

maeo dicit et in Legibus et mundum deum esse et caelum et astra et terram et animos et eos, quos maiorum institutis accepimus, quae et per se sunt falsa perspicue et inter se vehementer repugnantia. 31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat. Facit enim in iis, quae a Socrate dicta rettulit, Socratem disputantem formam dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum deum dicere, et modo unum, tum autem plures deos: quae sunt iisdem in erratis fere quibus ea, quae de Platone vidimus. XIII. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui "Physicus" inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus Platonem avunculum subsequens et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum: 33. Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum ipsum deum dicit esse, modo alium quendam praeficit mundo eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur, tum caeli ardorem deum dicit esse, non intellegens caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quo modo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot di, si numeramus etiam caelum deum? Cum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat, etiam prudentia. Quo porro modo mundum movere carens corpore aut quo modo semper se movens esse quietus et beatus potest? 34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior, cuius in libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur, unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus: septimum

Solem adiungit, octavamque Lunam, qui quo sensu beati esse possint intellegi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros, et tum . . . modo mundum, tum mentem divinam esse putat, errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult, eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. 35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et figura. XIV. 36. Zeno autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem divinam esse censet eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legém quo modo efficiat animantem intellegere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intellegi potest nihil sentiens deus, qui nunquam nobis occurrit neque in precibus neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quandam per omnium naturam rerum pertinentem vi divina esse adfectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi theogoniam [id est, originem deorum] interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones deorum. Neque enim Iovem neque Iunonem neque Vestam neque quemquam, qui ita appellatur, in deorum habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quandam significationem haec docet tributa nomina. 37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est, qui neque formam dei intellegi posse censeat neque in dis sensum esse dicat dubitetque omnino deus animans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem

proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat. Idemque quasi delirans in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. 38. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutares deorum esse vocabulis nuncupatas, ut ne hoc quidem diceret illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius quam aut res sordidas atque deformes deorum honore adficere aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? 39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim vim divinam in ratione esse positam et universae naturae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem universam, tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem, tum fatalem vim ipsam et necessitatem rerum futurarum, ignem praeterea et eum, quem ante dixi, aethera, tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam et terram et aëra: solem, lunam, sidera universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque etiam homines eos, qui immortalitatem essent consecuti. 40. Idemque dis-

putat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent, quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum, terramque eam esse, quae Ceres diceretur, similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem, quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. 41. Et haec quidem in primo libro de natura deorum, in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de dis immortalibus dixerit, ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sunt, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens diiungit a fabula.

XVI. 42. Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poëtarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque ut eorum bella, proelia, pugnas, vulnera videremus, odia praeterea, discidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus mortalesque ex immortali procreatos. 43. Cum poëtarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens aut quod genus hominum quod non ha-

beat sine doctrina anticipationem quandam deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quandam informationem, sine qua nec intellegi quicquam nec quaeri nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus.

XVII. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Cum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio, intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum—sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat: 45. hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, "quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quicquam nec exhibere alteri: itaque neque ira neque gratia teneri, quod quae talia essent imbecilla essent omnia." Si nihil aliud quaereremus nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum: nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima: habet enim venerationem iustam quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset. Intellegitur enim a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari, quibus remotis nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et

formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.

XVIII. 46. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum. Quae enim forma alia occurrit umquam aut vigilanti cuiquam aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. 47. Nam cum praestantissimam naturam, vel quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis—nam Cotta meus modo hoc, modo illud—cum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta describere. 48. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est, ea figura profecto est quae pulcherrima est omnium, quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitendum est. 49. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere, tamen fretus intellegentia vestra dissero brevius quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderat animo, sed etiam sic tractat, ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur, nec soliditate quadam nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis: cum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus

individuis exsistat et ad nos adfluat, tum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intellegentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. 50. Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est, in qua intellegi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus, id est, aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem et, si quae interimant innumerabilia sint, etiam ea quae conservent infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis quae vita deorum sit quaeque ab iis degatur aetas. 51. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis adfluentius cogitari potest. Nihil enim agit, nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum fore se semper cum in maximis tum in aeternis voluptatibus. XX. 52. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? Nisi quietum autem nihil beatum est, sive in ipso mundo deus inest aliquis qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur, ne ille est implicatus molestis negotiis et operosis! 53. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem qui cetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quem ad modum natura efficere sine aliqua mente possit non videtis, ut tragici poëtae, cum explicare

argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum: 54. cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis, in quam se iniciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae interiecto inani cohaerescunt tamen inter se et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur eae rerum formae et figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem curiosum et plenum negotii deum? 55. Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam *εἱμαρμένην* dicitis, ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui tamquam aniculis et iis quidem indoctis fato fieri videantur omnia? Sequitur *μαντικὴ* vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates, coniectores nobis essent colendi. 56. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metuimus eos, quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile rem tantam tamque praeclaram incohatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit quam audiendi.

XXI. 57. Tum Cotta comiter, ut solebat: Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet qua re verum sit aliquid

quam qua re falsum. Idque cum saepe tum, cum te audirem paulo ante, contigit. Roges me qualem deorum naturam esse ducam, nihil fortasse respondeam. Quaeras putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita, nihil dicam mihi videri minus. Sed ante quam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. 58. Saepe enim de familiari illo tuo videor audisse, cum te togatis omnibus sine dubio anteferret et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet, sed, quod ab eo te mirifice diligi intellegebam, arbitrabar illum propter benevolentiam uberius id dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen de re obscura atque difficili a te dictum esse dilucide, neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius quam solent vestri. 59. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, cum Athenis essem, audiebam frequenter et quidem ipso auctore Philone credo, ut facilius iudicarem quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicureorum accepissem quem ad modum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, cum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium—bona venia me audies—in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. 60. Nec ego nunc ipse aliquid adferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus et maxime in physicis quid non sit citius quam quid sit dixerim. XXII. Roges me quid aut quale sit deus, auctore utar Simonide, de quo cum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit. Cum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit. Cum saepius duplicaret numerum dierum admiransque Hiero requireret cur ita faceret: Quia quanto diutius considero, inquit, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror—non enim poëta solum suavis, verum etiam ceteroqui doctus

sapiensque traditur—quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. 61. Epicurus vero tuus—nam cum illo malo disserere quam tecum—quid dicit, quod non modo philosophia dignum esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne di necne sint. Difficile est negare. Credo, si in contione quaeratur, sed in huius modi sermone et in consessu facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. 62. Sed vide quam tecum agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere mihique ipsi in primis deos esse. Itaque non pugno. Rationem tamen eam, quae a te adfertur, non satis firmam puto. XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum esse dixisti cur esse deos confiteremur. Quod cum leve per se tum etiam falsum est. Primum enim unde tibi notae sunt opiniones nationum? Equidem arbitror multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. 63. Quid? Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset: "De divis, neque ut sint neque ut non sint, habeo dicere," Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione combusti. Ex quo equidem existimo tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset.

Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

> Tubulus si Lucius umquam,
> Si Lupus aut Carbo aut Neptuni filius,

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam impurus fuisset? 64. Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum quam videtur. Sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

65. Concedo esse deos: doce me igitur unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. Hinc quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim quod vacet corpore, corporibus autem omnis obsidetur locus: ita nullum inane, nihil esse individuum potest. XXIV. 66. Haec ego nunc physicorum oraculo fundo, vera an falsa nescio, sed veri tamen similiora quam vestra. Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca: ex his effectum esse caelum atque terram nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu quam de ista auctoritate deiecerit. Ante enim iudicasti Epicureum te esse oportere quam ista cognovisti. Ita necesse fuit aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere. 67. Quid enim mereas ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno: quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus omnibus minimis temporum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus.

An in individuis corpusculis tam praeclara opera nulla moderante natura, nulla ratione fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. 68. Sint sane ex atomis: non igitur aeterni. Quod enim ex atomis, id natum aliquando est. Si natum, nulli di ante quam nati: et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum? quod cum efficere vultis, in dumeta correpitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

XXV. 69. Hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non veri simile dicatis et effugere reprehensionem velitis, adferatis aliquid quod omnino ne fieri quidem possit, ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere quam tam impudenter resistere. Velut Epicurus, cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate quod esset earum motus certus et necessarius, invenit quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paululum. 70. Hoc dicere turpius est quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos: a quibus cum traditum sit in omnibus diiunctionibus, in quibus "aut etiam aut non" poneretur, alterum utrum verum esse, pertimuit ne, si concessum esset huius modi aliquid: "Aut vivet cras aut non vivet Epicurus," alterum utrum fieret necessarium, totum hoc "aut etiam aut non" negavit esse necessarium: quo quid dici potuit obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur, Zenon autem non nulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus

ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum nisi calde. Graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. 71. Idem facit in natura deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intellegerem quale esset, si id in ceris fingeretur aut fictilibus figuris. In deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis intellegere non possum. Ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. 72. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans alucinatus est, cum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod ei non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse. Nihil enim ei olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit, quem virum, di immortales! et sunt qui putent audisse: ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum: ibi enim adulescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat: sed cum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. 73. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur, quem cum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid enim in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum

innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istuc quasi corpus et quasi sanguinem quid intellegis? 74. Ego enim te scire ista melius quam me non fateor solum, sed etiam facile patior: cum quidem semel dicta sunt, quid est quod Velleius intellegere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit intellego, quasi corpus et quasi sanguis quid sit nullo prorsus modo intellego. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu quidem intellegis. XXVII. 75. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida: dicemus igitur idem quod in Venere Coa, corpus illud non est, sed simile corporis, nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intellegi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. 76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, quod, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat, nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem adfertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. 77. Primum igitur quidque consideremus quale sit. Adripere enim mihi videmini quasi vestro iure rem nullo modo probabilem. Omnino quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret species istas hominum collatas in deos aut consilio quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut

essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices. Erat enim non facile agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulchrius nihil videatur. Sed tu hoc, physice, non vides quam blanda conciliatrix et quam sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam quae non sui generis belua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret, eam esse causam cur deos hominum similes putaremus?

XXVIII. 78. Quid censes, si ratio esset in beluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego—dicam enim ut sentio—quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus, qualis ille maritimus Triton pingitur natantibus invehens beluis adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. 79. Et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? Quotus enim quisque formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video quid adriseris, sed ita tamen se res habet. Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis adulescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

Constiteram exorientem Auroram forte salutans,
Cum subito a laeva Roscius exoritur,
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
Mortalis visus pulchrior esse deo.

Huic deo pulchrior: at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur? Redeo ad deos.

XXIX. 80. Ecquos, si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? An omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? Nam si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. 81. Quid? si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis occurrere, tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: a parvis enim Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Volcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu: at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria: firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. 82. Etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris: at vero ne fando quidem auditum est crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle quam tibi illam vestram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argia nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis

Argivis, alia Lanuvinis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Hammonis Iovis. XXX. 83. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem laudamus [scilicet] Athenis Volcanum, eum quem fecit Alcamenes, in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis: claudum igitur habebimus deum, quoniam de Volcano sic accepimus. Age et his vocabulis esse deos faciamus, quibus a nobis nominantur. 84. At primum quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Volcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire quod nescires quam ista effutientem nauseare atque ipsum sibi displicere? An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid ergo? solem dicam aut lunam aut caelum deum? Ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? qui potest esse in eius modi trunco sapientia? Haec vestra sunt. 85. Si igitur nec humano . . . quod docui, nec tali aliquo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem. Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes: quamquam video non nullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, haec, ut opinor, prima sententia est: "Quod beatum et im-

mortale est, id nec habet nec exhibet cuiquam negotium." XXXI. In hac ita exposita sententia sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime vafro male existimant. 86. Dubium est enim utrum dicat aliquid iste beatum et immortale an, si quod sit [id esse immortale]. Non animadvertunt hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte quam paulo ante te. Ille vero deos esse putat nec quenquam vidi qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot milia latrocinantur morte proposita: alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret aut hos religionis.

87. Sed quoniam non audes—iam enim cum ipso Epicuro loquar—negare esse deos, quid est quod te impediat aut solem aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem insensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab eisdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Num quid tale, Epicure, vidisti? 88. Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova adfert. Ita fit ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae? Ut, si Seriphi natus

esses nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi quales essent diceretur? si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed dialecticorum, quae funditus gens vestra non novit, argumenta sententiae conclusisti: beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse.

XXXII. 89. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, nec rationem esse nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istuc gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. 90. Nec vero intellego cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere quam homines deorum. Quaeres quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video. Sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos: di enim semper fuerunt, nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri: at homines nati: ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant forma di immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna—nihil enim ratione in rerum natura factum esse vultis—sed tamen quis iste tantus casus? 91. unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de caelo putamus in terras et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis: deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum ut essemus similes deorum. Et nunc argumenta

quaerenda sunt quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem quam falsa convincere! XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose, ut mihi quidem admirari luberet in homine esse Romano tantam scientiam, usque a Thale Milesio de deorum natura philosophorum sententias. 92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes quae sit utilitas quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum est? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus et non loquetur, dentes, palatum, fauces nullum ad usum, quaeque procreationis causa natura corpori adfinxit, ea frustra habebit deus, nec externa magis quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera, quae detracta utilitate quid habent venustatis? quando quidem haec esse in deo propter pulchritudinem vultis. 93. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa quidem sermone et Attico sed tamen.... Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri? Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albucium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram, cum Epicurus Aristotelem vexarit contumeliosissime, Phaedoni Socratico turpissime male dixerit, Metrodori sodalis sui fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus, Nausiphanem, magistrum suum, a quo [*non*] nihil didicerat, tam male accepe-

rit. XXXIV: Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros, figebat maledictis, sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam vocabat. 94. Tu ipse paulo ante, cum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis ut concedamus eandem hominum esse et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio. 95. Nam quod et mares deos et feminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari satis non possum unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est—utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt—verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque corporis vacuam cadere non potest? 96. Nihil aliud dicis nisi: Numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum praeter hunc umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sescenta milia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantissima natura quaeratur eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci atque ut animi, item corporis? Cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus, forma

pares sumus? Ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus quam figura. XXXV. 97. An quicquam tam puerile dici potest, ut eundem locum diutius urgeam, quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus! Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? Atque, ut Ennius,

Simia quam similis turpissima bestia nobis!

At mores in utroque dispares. Elephanto beluarum nulla prudentior. At figura quae vastior? 98. De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores et moribus simillimis figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. Tu enim sumebas nisi in hominis figura rationem inesse non posse: sumet alius nisi in terrestri, nisi in eo qui natus sit, nisi in eo qui adoleverit, nisi in eo qui didicerit, nisi in eo qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo, postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est quod te una forma conturbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri quid loquare. 99. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore quidquid supervacaneum sit aut usum non habeat obstare. Quam molestum est uno digito plus habere! Quid ita? quia nec ad speciem nec ad usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo,

poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. Haec enim sunt domicilia vitae: oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. XXXVI. 100. Et eos vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra, caelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam stellasque vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiam si aberrant a coniectura, video tamen quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quamdam dei. Et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae: num igitur esse tales putas? 101. Quanto melius haec vulgus imperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuunt, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clipeum, fuscinam, fulmen et si actiones quae sint deorum non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem quam ex ea caperent consecraverunt: velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, cum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt, ex quo fit ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere, sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino.

102. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus quasi pueri delicati nihil cessatione melius existimat. XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam cum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit! Haec oratio non modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit, si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

103. Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et imago: quod eius est domicilium, quae sedes, qui locus, quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet et fruatur qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua, superior aëri, ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes: sunt quaedam etiam quae igne nasci putentur appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. 104. Quaero igitur vester deus primum ubi habitet, deinde quae causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando, postremo, cum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant quod sit naturae accommodatum, deus quid appetat, ad quam denique rem motu mentis ac ratione utatur, postremo quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quidquid enim horum attigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. 105. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem neque eamdem ad numerum permanere eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex eoque fieri ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet. XXXVIII. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur, quale tan-

dem est? Nam si tantum modo ad cogitationem valent nec habent ullam soliditatem nec eminentiam, quid interest utrum de Hippocentauro an de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant, vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. 106. Ut igitur, Ti. Gracchum cum videor contionantem in Capitolio videre de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem, tu autem et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium cum pervenerint, tum ad animum meum referantur, hoc idem fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi, ex quo esse beati atque aeterni intellegantur. 107. Fac imagines esse quibus pulsentur animi, species dumtaxat obicitur quaedam, non etiam cur ea beata sit, cur aeterna. Quae autem istae imagines vestrae aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est nec vos exitum reperitis totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est quod minus probari possit quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma, qua illi fuerunt? Quo modo ergo illi? et quorum imagines? Orpheum poëtam docet Aristoteles numquam fuisse et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est, imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. 108. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simul ac mihi collubitum est, praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res, Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. Tanta est impunitas garriendi. XXXIX. 109. At

quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intellegere, si vos ipsi intellegeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem—sic enim *ἰσονομίαν*, si placet, appellemus—et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales, et quoniam nascuntur in terra, nascantur in aqua. "Et quia sunt quae interimant, sunt quae conservent." Sint sane, sed ea quae conservent, quae sunt? 110. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt, pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent, formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis. XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo, virtus autem actuosa et deus vester nihil agens, expers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. 111. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo, nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quos pudeat quarundam Epicuri vocum, quibus ille testatur se ne intellegere quidem ullum bonum quod sit seiunctum a delicatis et obscenis voluptatibus, quas quidem non erubescens persequitur omnes nominatim. 112. Quem cibum igitur aut quas potiones aut quas vocum aut florum varietates aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poëtae quidem nectar ambrosiam epulas comparant

et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem, tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim unde habeat ista deus tuus video nec quo modo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. 113. At has leviores dicis voluptates, quibus quasi titillatio—Epicuri enim hoc verbum est—adhibetur sensibus. Quo usque ludis? Nam etiam Philo noster ferre non poterat aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates: summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem fratrem suum Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri, neque id semel dicit, sed saepius. Adnuere te video. Nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur:—alia est ea quaestio—sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes: ita vestro iudicio ne beatos quidem. XLI. At dolore vacant. Satin est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 114. Cogitat, inquiunt, adsidue beatum esse se: habet enim nihil aliud quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi: "Mihi pulchre est," et: "Ego beatus sum," cogitantem. Nec tamen video quo modo non vereatur iste deus beatus ne intereat, cum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque atomorum incursione sempiterna cumque ex ipso imagines semper adfluant. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

115. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium aut Scaevolam pontifices maximos te audire dicas, non eum qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes,

sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim cur deos ab hominibus colendos dicas, cum di non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 116. At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam adlicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos, cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum, qui quam ob rem colendi sint non intellego nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

XLII. 117. Quid est autem quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, cum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. 118. Quid? ii, qui dixerunt totam de dis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, qui ea quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? 119. Quid? qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse eosque esse ipsos quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ra-

tio maxime tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse videtur religionem an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

Ubi initiantur gentes orarum ultimae,

praetereo Samothraciam eaque quae Lemni

Nocturno aditu occulta coluntur,
Silvestribus saepibus densa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis natura cognoscitur quam deorum.

XLIII. 120. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum, tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit, tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent vel nocere, tum ingentes quasdam imagines tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti quam Democrito digniora. 121. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest, quis admirari, quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, cum dis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quem enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam. Tollit id quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua cum carere deum vultis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit ut non modo homines a dis, sed ipsi di inter se ab aliis alii neglegan-

tur. XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur! Censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius. Quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. 122. Vos autem quid mali datis, cum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum, quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda quem diligimus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur, hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a dis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. 123. Ludimur ab homine non tam faceto quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si di humana non curant? quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri quaeque is de dis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest, idque videns Epicurus

re tollit, oratione relinquit deos. 124. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat: quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

M. TULLII CICERONIS

DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber brevi praemisso prooemio continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, qui totum locum in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse deos, deinde quales essent, tum mundum ab eis administrari, postremo consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen his argumentis confirmatur. Nam primo, quod omnium consentiens sit de dis opinio, natura evidens sit necesse esse, deinde deos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse, praedictiones item et praesensiones rerum futurarum esse deos clamare, omnium vero maxime miram totius mundi varietatem, pulchritudinem, ordinem rerumque omnium ad utilitatem conspirationem. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi posse esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab umore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habeamus necesse esse et, cum cetera omnia mundus habeat, quod sit omnium optimum, id ipsum cur non habeat nullam esse rationem. Omnes porro concedere nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: qua re, cum ratione nihil sit melius, ea quoque in mundo insit necesse esse, qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur, cap. 2–8, § 1–22. His rationibus subiciuntur demonstrationes physicae. Prima huius modi est: Omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augeri, omnesque partes mundi calore fultas sustineri, itaque etiam mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat

eumque tueatur, quae quoniam mundi principatum (τὸ ἡγεμονικὸν) ut in homine mens obtineat et sit vel optima omnium, in hac sensus quoque et ratio insint necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores, ex quo concludi posse mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum, quod motu suo cieatur, qui vel Platone auctore tantum in animos cadat, cap. 8–12, § 23–32. Altera ratio est eius modi: In omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura vel universo ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici, quod nihil, ut in ceteris naturis, obsistere possit. Ergo cum in his, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio, bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum, homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, in quibus ab initio insit recta et constans ratio, quae deo tribuenda sit, id est, mundo. Eodem fere modo effici esse in mundo summam virtutem et sapientiam, cap. 12–14, § 33–39. Sed mundi divinitate perspecta astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura totaque esse calida et pellucida. Absurdum autem esse, si res ex aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, quas ibi multo acriores esse debere, idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari, cap. 15, 16, § 39–43. Sed maxime astrorum sensum et intellegentiam divinitatemque declarari mirabili ordine eorum et constantia, quae neque naturam significet, quod sit plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuat. In quo ridicule errare dicit Epicurum, qui humanam figuram dis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse, cap. 16–23, § 43–60. Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primo, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari, deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari, beneficiis porro excellentes viros in caelum fama et voluntate sublatos esse, denique ex physica ratione multos fluxisse poëtarum deos, cap. 23–30, § 60–75. His duabus rebus constitutis, et deos esse et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis astringitur de more Stoicorum. Primum ab eo ipso, quod di sint, ducitur, cap. 30–32, § 76–80, alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime gerantur, cap. 32, § 81–83, tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur, qui locus copiose admirabiliterque

explicatur. Tertiae huic disputationis parti subicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum, id quod quattuor argumentis fit, quorum primum ductum est a corporis humani structura, alterum a perfectionibus animi, tertium ab utilitate, quam res cum caelestes tum terrestres hominibus adferant, quartum denique ab illustrium, quibus di consuluerint, hominum exemplis, cap. 33–66, § 83–167. Denique brevi peroratione concluditur, cap. 67, § 168.

I. 1. Quae cum Cotta dixisset, tum Velleius: Ne ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim! Nam neque indisertum Academicum pertimuissem nec sine ista philosophia rhetorem quamvis eloquentem: neque enim flumine conturbor inanium verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias: nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. 2. Tum Balbus: Eundem equidem mallem audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pontificis et Cottae de dis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed haveo audire tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es quid initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem quam quid sentirem posse dicere? 3. Quod si haberem aliquid quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus: Geram tibi morem et agam quam brevissime potero: etenim convictis Epicuri erroribus longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de dis immortalibus quaestionem in partes quattuor. Primum docent esse deos, deinde quales sint, tum mundum ab iis administrari, postremo consulere eos rebus humanis.

Nos autem hoc sermone quae priora duo sunt sumamus, tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. 4. Tum Lucilius: Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, cum caelum suspeximus caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius:

Aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem,

illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia nutu regentem et, ut idem Ennius,

patrem divomque hominumque

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intellego cur non idem sol sit an nullus sit dubitare possit. 5. Qui enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterare potuisset. Etenim videmus ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim Hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest quae illa quae quondam credebantur apud inferos portenta extimescat? Opinionum enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque meliores. 6. Idque evenit non temere nec casu, sed quod et praesentiam saepe divi suam declarant, ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex

equis pugnare visi sunt et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adulescentis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit, et primo quasi temere de re publica locutus in carcerem coniectus est, post a Paullo litteris adlatis, cum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coëgerunt. III. 7. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant nisi hominibus ea [quae sint] ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiaret, ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos irridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent? Qui risus classe devicta multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. 8. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Trasumennum scribit cum magno rei publicae vulnere. Quorum exitio intellegi potest eorum imperiis rem publicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores

reperiemur, religione, id est, cultu deorum multo superiores. 9. An Atti Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed neglegentia nobilitatis augurii disciplina omissa veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae rei publicae partes, in his bella, quibus rei publicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur, nulla perennia servantur, nulla ex acuminibus, nulla, cum viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, cum auspicia posuerunt. 10. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se ipsos dis immortalibus capite velato verbis certis pro re publica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse. IV. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione C. Figulo consulibus res ipsa probavit: quos cum Ti. Gracchus consul iterum crearet, primus rogator, ut eos rettulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus cum comitia nihilo minus peregisset remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum rettulit. Senatus quos ad soleret referendum censuit. Haruspices introducti responderunt non fuisse iustum comitiorum rogatorem. 11. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira: "Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi et augur et auspicato? an vos, Tusci ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis?" Itaque tum illos exire iussit. Post autem e provincia litteras ad collegium misit se, cum legeret libros, recordatum esse vitio sibi tabernaculum captum fuisse [hortos Scipionis], quod, cum pomerium postea intrasset habendi senatus causa, in redeundo, cum idem pomerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque

vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules: abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud sciam an omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit quam haerere in re publica religionem: consules summum imperium statim deponere quam id tenere punctum temporis contra religionem. 12. Magna augurum auctoritas. Quid? haruspicum ars nonne divina? Haec innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est: deorum autem interpretes sunt, deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a dis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium summa constat. Omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum esse deos. V. 13. Quales sint varium est: esse nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque commoditatum complurium copia: 14. tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi cruentis, tum labibus aut repentinis terrarum hiatibus, tum praeter naturam hominum pecudumque portentis, tum facibus visis caelestibus, tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri cincinnatas vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae, tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aqui-

lio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est, quibus exterriti homines vim quandam esse caelestem et divinam suspicati sunt. 15. Quartam causam esse eamque vel maximam aequabilitatem motus, conversionem caeli, solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem, quarum rerum aspectus ipse satis indicaret non esse ea fortuita. Ut si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit, cum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare, sed esse aliquem intellegat qui praesit et cui pareatur, multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. VI. 16. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse repperisse videatur. "Si enim" inquit "est aliquid in rerum natura quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit, est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes omnesque eae quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris quam deum? Etenim si di non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? In eo enim solo est ratio, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis adrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus." 17. An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes, tantum ergo ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum si tuum ac non deorum immor-

talium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intellegimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli pleniorem naturam, hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est, in crassissima regione mundi collocati sint. 18. Et tamen ex ipsa hominum sollertia esse aliquam mentem et eam quidem acriorem et divinam existimare debemus. "Unde enim hanc homo adripuit?" ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et umorem et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus apparet, quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab umore, aliud ab igni, aliud ab aëre eo, quem spiritu ducimus. VII. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quicquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo quod optimum esse concedimus. 19. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio quem non coget ea quae dicuntur a me comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut tot rebus ipsis se immutantibus solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci, aut aestus maritimi fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato

spiritu continerentur. 20. Atque haec eum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Cum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur, sic orationis flumine reprehensoris convicia diluuntur, angustia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:

VIII. 21. "Quod ratione utitur, id melius est quam id quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur." Similiter effici potest sapientem esse mundum, similiter beatum, similiter aeternum. Omnia enim haec meliora sunt quam ea quae sunt his carentia, nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur esse mundum deum. 22. Idemque hoc modo: "Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt: non igitur caret sensu mundus." Pergit idem et urget angustius: "Nihil" inquit "quod animi quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes compotesque rationis. Animans est igitur mundus composque rationis." Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: "Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur, num dubitares quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? Quid? si platani fidiculas ferrent numerose sonantes, idem scilicet censeres in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, cum ex se procreet animantes atque sapientes?"

IX. 23. Sed quoniam coepi secus agere atque initio dixeram—negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum deos esse—tamen id ipsum rationibus physicis confirmare

volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et quae crescant, contineant in se vim caloris, sine qua neque ali possent neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo, quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili, qui quam diu remanet in nobis, tam diu sensus et vita remanet, refrigerato autem et exstincto calore occidimus ipsi et exstinguimur. 24. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore: negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is nocte et die concoquatur, cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt quasi quodam igneo motu animadversumque saepe est, cum cor animantis alicuius evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur quod vivit, sive animal sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intellegi debet eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. 25. Atque id facilius cernemus toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi—tangam autem maximas—calore fultae sustinentur: quod primum in terrena natura perspici potest: nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus et recenti fossione terram fumare calentem, atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime fieri temporibus hibernis, quod magna vis terrae cavernis continetur caloris eaque hieme fit densior ob eamque causam calorem insitum in terris continet artius. X. 26. Longa est oratio multaeque rationes quibus doceri possit omnia, quae terra concipiat semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem primum ipse liquor aquae declarat et effusio, quae neque conglaciaret frigoribus neque nive pruinaque concresceret, nisi

eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis durescit umor et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intellegi facile possit in tantis illis umoribus esse inclusum calorem. Nec enim ille externus et adventicius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus, quod nostris quoque corporibus contingit, cum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. 27. Ille vero et multo quidem calore admixtus est. Ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quasi vapor quidam aër habendus est. Is autem exsistit motu eius caloris qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis quae effervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. 28. Ex quo concluditur, cum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari, eoque magis, quod intellegi debet calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et causa gignendi, a quo et animantia omnia et ea quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere. XI. 29. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione: omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque conexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in belua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικὸν vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse prae-

stantius. Ita necesse est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

30. Videmus autem in partibus mundi—nihil est enim in omni mundo quod non pars universi sit—inesse sensum et rationem. In ea parte igitur in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est naturamque eam quae res omnes complexa teneat perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobiliorque multo est ob easque causas aptior ad sensus commovendos quam hic noster calor, quo haec quae nota nobis sunt retinentur et vigent. 31. Absurdum est igitur dicere, cum homines bestiaeque hoc calore teneantur et propterea moveantur ac sentiant mundum esse sine sensu, qui integro et puro et libero eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur, praesertim cum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius quod pellat atque moveat calorem eum quo ille teneatur? XII. 32. Audiamus enim Platonem quasi quendam deum philosophorum: cui duos placet esse motus, unum suum, alterum externum, esse autem divinius quod ipsum ex se sua sponte moveatur quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit ab iisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte movetur, animus sit necesse est: ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intellegi poterit in eo inesse intellegentiam, quod certe est mundus melior quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri quae non sit minoris quam nosmet ipsi sumus, sic mundum universum plu-

ris esse necesse est quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem oporteret.

33. Atque etiam, si a primis incohatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus a natura sustineri ea quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius quam ut ea alendo atque augendo tueretur. 34. Bestiis autem et sensum et motum dedit et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: hoc homini amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. XIII. Quartus autem gradus est et altissimus eorum qui natura boni sapientesque gignuntur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est, mundo, in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. 35. Neque enim dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quendam absoluti operis effectum, sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa quo minus perficiantur possunt obsistere, universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum quo nulla vis possit accedere. 36. Is autem est gradus in quo rerum omnium natura ponitur, quae quoniam talis est ut et praesit omnibus et eam nulla res possit impedire, necesse est intellegentem esse mundum et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius quam eam

naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici, aut, cum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? Qui enim potest aliter esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius quam deterrima, nec vero, si rationis particeps sit nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius quam humana condicio: homo enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est et sapiens a principio mundus et deus habendus est. 37. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. XIV. Scite enim Chrysippus, ut clipei causa involucrum, vaginam autem gladii, sic praeter mundum cetera omnia aliorum causa esse generata, ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, animantium causa, animantes autem hominum, ut equum vehendi causa, arandi bovem, venandi et custodiendi canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. 38. Sed mundus, quoniam omnia complexus est neque est quicquam quod non insit in eo, perfectus undique est. Qui igitur potest ei deesse id quod est optimum? Nihil est autem mente et ratione melius. Ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo quam in eculeo, in cane quam in catulo, in viro quam in puero, item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. 39. Est autem nihil mundo perfectius, nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est, et efficitur tamen in homi-

ne virtus. Quanto igitur in mundo facilius! Est ergo in eo virtus: sapiens est igitur et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura totaque sunt calida atque perlucida, ut ea quoque rectissime et animantia esse et sentire atque intellegere dicantur. 40. Atque ea quidem tota esse ignea duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis et candor illustrior est quam ullius ignis, quippe qui immenso mundo tam longe lateque colluceat, et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. "Ergo" inquit "cum sol igneus sit Oceanique alatur umoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere, necesse est aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. 41. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque adficit." Negat ergo esse dubium horum ignium sol utri similis sit, cum is quoque efficiat ut omnia floreant et in suo quaeque genere pubescant. Qua re cum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. 42. Cum enim aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, absurdum esse Aristoteli videtur in ea parte, quae sit ad gignenda animantia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aetherium locum obtinent, qui quoniam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et

mobilitate celerrima esse. Qua re cum in aethere astra gignantur, consentaneum est in his sensum inesse et intellegentiam, ex quo efficitur in deorum numero astra esse ducenda. XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intellegendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. 43. Quin etiam cibo quo utare interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur praestantem intellegentiam in sideribus esse, quae et aetheriam partem mundi incolant, et marinis terrenisque umoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intellegentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia—nihil est enim quod ratione et numero moveri possit sine consilio—in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat—est enim plena rationis—neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. 44. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate, moveri autem solem et lunam et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate in sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest maior esse? Restat igitur ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest utrum id neget an eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim qui nihil agit esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem. XVII. 45. Restat ut qualis eorum natura sit consideremus.

In quo nihil est difficilius quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut nisi figuris hominum constitutis nihil possent de dis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed cum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius, ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accommodem quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil excellentius fieri potest, animantem esse et deum iudicem. 46. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intellegere qualis sit volubilis et rotundus deus, tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius quam id, quod his careat. 47. Ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis mundum esse compotem. Qua ratione deum esse mundum concluditur. Sed haec paulo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora dumtaxat aspectu, quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? cumque duae formae praestantissimae sint, ex solidis globus—sic enim *σφαῖραν* interpretari placet—ex planis autem circus aut orbis,

qui κύκλος Graece dicitur, his duabus formis contingit solis ut omnes earum partes sint inter se simillimae a medioque tantum absit extremum [quantum idem a summo], quo nihil fieri potest aptius. 48. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis, ne hoc quidem physici intellegere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius quam quod a vobis adfirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis: nam posse fieri ut sit alia figura, innumerabilesque mundos alios aliarum esse formarum. 49. Quae, si bis bina quot essent didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum palato quid sit optimum iudicat, "caeli palatum," ut ait Ennius, non suspexit. XIX. Nam cum duo sint genera siderum, quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans nullum umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat, ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum tenet principatum, ita movetur, ut, cum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit. Nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas quae diurnorum, eiusdemque solis tum accessus modici, tum recessus et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v et LX et CCC, quarta fere diei parte addita conversionem conficiunt annuam, inflectens autem sol cursum tum ad septem triones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. 50. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna

consequitur, cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonia aut australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt quibus et animantes alantur augescantque et pubescant maturitatemque adsequantur quae oriuntur e terra. XX. 51. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum autem subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, cum solis et lunae et quinque errantium ad eandem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. 52. Quae quam longa sit magna quaestio est, esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur Φαίνωνque a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, XXX fere annis cursum suum conficit: in quo cursu multa mirabiliter efficiens tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitiscendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae Φαέθων dicitur, eaque eundem XII signorum orbem annis XII conficit easdemque, quas Saturni stella efficit in cursu varietates. 53. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet Πυρόεις, quae stella Martis appellatur, eaque IIII et XX mensibus, VI, ut

opinor, diebus minus eundem lustrat orbem quem duae superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est: ea Στίλβων appellatur a Graecis, quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae Φωσφόρος Graece, Latine dicitur Lucifer, cum antegreditur solem, cum subsequitur autem, Ἕσπερος. Ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores, neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit tum antecedens, tum subsequens. XXI. 54. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possum intellegere sine mente, ratione, consilio. Quae cum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam, quarum est cotidiana conveniens constansque conversio, nec habent aetherios cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. 55. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes ab aetheria coniunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse divinam, ut haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. 56. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestem

ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. 57. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero. XXII. Zeno igitur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse creare et gignere, quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et sectam, quam sequatur. 58. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur, sic natura mundi omnes motus habet voluntarios conatusque et appetitiones, quas ὁρμὰς Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet ut nosmet ipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi cum sit ob eamque causam vel prudentia vel providentia appellari recte possit—Graece enim πρόνοια dicitur—haec potissimum providet et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus. XXIII. 59. Dictum est de universo mundo, dictum est etiam de sideribus, ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos umores colligant, nec iis corporibus sunt, ut casus aut ictus extimescant aut morbos metuant ex de-

fetigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. 60. Illi autem pulcherrima forma praedíti purissimaque in regione caeli collocati ita feruntur moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi adferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant, ut cum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum, ex quo illud Terentii:

Sine Cerere et Libero friget Venus:

61. tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides, ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro, ante autem ab Atilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Libentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum neque naturalium, quamquam Velleius aliter existimat, sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. 62. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii di, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paulo ante dicta sunt, quae vis sit in quoque declaratur deo.

XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cae-

tum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam, hunc dico Liberum Semela natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque cum Cerere et Libera consecraverunt, quod quale sit ex mysteriis intellegi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant, quorum cum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, rite di sunt habiti, cum et optimi essent et aeterni.

63. Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit scilicet exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. 64. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas: caelestem enim altissimam aetheriamque naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet: Κρόνος enim dicitur, qui est idem χρόνος, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur, vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet atque ut eum siderum vinclis adligaret. Sed ipse Iuppiter, id est, "iuvans pater," quem conversis casibus appellamus a "iuvando" Iovem, a poëtis "pater divomque hominumque" dicitur, a maioribus autem nostris "optimus maximus," et qui-

dem ante "optimus," id est, beneficentissimus, quam "maximus," quia maius est certeque gratius prodesse omnibus quam opes magnas habere. 65. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens:

Aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem:

planius quam alio loco idem:

Cui, quod in me est, exsecrabor, hoc, quod lucet, quidquid est:

hunc etiam augures nostri, cum dicunt "Iove fulgente, tonante:" dicunt enim "caelo fulgente, tonante." Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

Vides sublime fusum immoderatum aethera,
Qui terram tenero circumiectu amplectitur?
Hunc summum habeto divum, hunc perhibeto Iovem.

XXVI. 66. Aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum Iunonis nomine consecratur, quae est soror et coniunx Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio. Effeminaverunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum nomenque productum, ut Portunus a *portu*, sic Neptunus a *nando* paulum primis litteris immutatis, terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui *Dives*, ut apud Graecos Πλούτων, quia et recidant omnia in terras et oriantur e terris. Cui Proserpinam, quod Graecorum nomen est, [*nuptam dicunt*]: ea enim est, quae Περσεφόνη Graece nominatur, quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre fingunt. 67. Mater autem est a "gerendis" frugibus Ceres tamquam "Geres," casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis: nam ab illis quoque Δημήτηρ quasi Γημήτηρ nomina-

ta est. Iam qui "magna verteret" Mavors, Minerva autem quae vel "minueret" vel "minaretur."

XXVII. Cumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt, quod ab "eundo" nomen est ductum, ex quo transitiones perviae "iani" foresque in liminibus profanarum aedium "ianuae" nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est: ea est enim, quae ab illis Ἑστία dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. 68. Nec longe absunt ab hac vi di Penates sive a *penu* ducto nomine—est enim omne, quo vescuntur homines, penus—sive ab eo, quod "penitus" insident: ex quo etiam "penetrales" a poëtis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum, quem Solem esse volunt, Dianam autem et Lunam eandem esse putant: cum Sol dictus sit, vel quia "solus" ex omnibus sideribus est tantus vel quia, cum est exortus, obscuratis omnibus "solus" apparet, Luna a "lucendo" nominata sit: eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana "omnivaga" dicitur, non a "venando," sed quod in septem numeratur tamquam "vagantibus." 69. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem non numquam aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui quia mensa spatia conficiunt, "menses" nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus, qui cum in historia dixisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit minime id esse mirandum, quod Diana, cum in partu Olympiadis adesse voluisset, afuisset domo. Quae autem dea ad res omnes "veniret," Venerem nostri nominaverunt atque ex ea potius "venustas" quam "Venus" ex venustate. XXVIII. 70. Videtisne igitur ut a physicis rebus bene atque utili-

ter inventis tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene anilės. Et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cognationes omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae: nam et perturbatis animis inducuntur: accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias, nec vero, ut fabulae ferunt, di bellis proeliisque caruerunt, nec solum, ut apud Homerum, cum duos exercitus contrarios alii di ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime et plena sunt futilitatis summaeque levitatis. 71. Sed tamen his fabulis spretis ac repudiatis deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia poterunt intellegi, qui qualesque sint quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. 72. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati, quod nomen patuit postea latius. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex "relegendo" [elegantes ex "eligendo"], tamquam ex "diligendo" diligentes, ex "intellegendo" intellegentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis et esse deos et quales essent ostendisse.

XXIX. 73. Proximum est ut doceam deorum pro-

videntia mundum administrari: magnus sane locus est et a vestris, Cotta, vexatus, ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est quem ad modum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis: ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die dictum est anum fatidicam πρόνοιαν a Stoicis induci, id est, providentiam. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat, sed id praecise dicitur. 74. Ut si quis dicat Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud "Areopagi," sic, cum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator "deorum." Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum, sed cum in reliquos vestros tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. XXX. 75. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari, eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt, quarum prima pars est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos, quo concesso confitendum est eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet omnes res subiectas esse naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime geri. Quo constituto sequitur ab animantibus principiis eam esse generatam. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

76. Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines

inducens quodam pacto negat, aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est eos aliquid agere idque praeclarum. Nihil est autem praeclarius mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est esse melius et maiore vi praeditum quam deos, quale id cumque est, sive inanima natura sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. 77. Non est igitur natura deorum praepotens neque excellens, si quidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, maria, terrae regantur. Nihil est autem praestantius deo. Ab eo igitur mundum necesse est regi. Nulli igitur est naturae oboediens aut subiectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus intellegentes esse deos, concedimus etiam providentes et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant quae res maximae sint quoque eae modo tractandae et tuendae an vim non habent qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari. XXXI. 78. Atqui necesse est, cum sint di, si modo sunt, ut profecto sunt, animantes esse nec solum animantes, sed etiam rationis compotes inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum ut communem rem publicam atque urbem aliquam regentes. 79. Sequitur ut eadem sit in iis, quae humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit eademque lex, quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intellegitur prudentiam quoque et mentem a dis ad homines pervenisse, ob eamque causam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, cum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in ho-

minum genere mens, fides, virtus, concordia, unde haec in terram nisi ab superis defluere potuerunt? Cumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia, necesse est deos haec ipsa habere maiora nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. 80. Nihil autem est nec maius nec melius mundo: necesse est ergo eum deorum consilio et providentia administrari. Postremo cum satis docuerimus hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani, efficitur omnia regi divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. 81. Sequitur ut doceam omnia subiecta esse naturae eaque ab ea pulcherrime geri. Sed quid sit ipsa natura explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intellegi possit. Namque alii naturam censent esse vim quandam sine ratione cientem motus in corporibus necessarios, alii autem vim participem rationis atque ordinis tamquam via progredientem declarantemque quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando: seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantum modo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint et ex sese similia sui gignere. 82. Sunt autem qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane quaeque his accidant. Sed nos cum dicimus natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glaebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eius modi nulla co-

haerendi natura, sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo.

XXXIII. 83. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent, profecto ipsa terra eadem vi continetur arte naturae, quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus et aër alitur et aether et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terrae inhaerent: animantes autem aspiratione aëris sustinentur, ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat: nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere. 84. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et cum quattuor genera sint corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aër, ex aëre aether, deinde retrorsum vicissim ex aethere aër, inde aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursus deorsus, ultro citro commeantibus mundi partium coniunctio continetur. 85. Quae aut sempiterna sit necesse est hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna permanens ad longinquum et immensum paene tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio aut quae instructio exercitus aut rursus, ut ea, quae natura efficit, conferamus, quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat quantam ipse mundus? Aut igitur nihil est quod sentiente natura regatur aut mundum

regi confitendum est. 86. Etenim qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat qui potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura, non intellegat ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas quam ea, quae ex iis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus omniaque sicut membra et partes suas nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari, cuius quidem administratio nihil habet in se quod reprehendi possit: ex iis enim naturis, quae erant, quod effici optimum potuit effectum est. 87. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet aut id, quod fieri non potuerit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores, videamus utrum ea fortuitane sint an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint nisi sensu moderante divinaque providentia. Si igitur meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quicquam sine ratione, ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum aspexeris, scire adhibitam esse artem, cumque procul cursum navigii videris, non dubitare quin id ratione atque arte moveatur aut, cum solarium aut descriptum aut ex aqua contemplere, intellegere declarari horas arte, non casu, mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? 88. Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et

in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus, quis in illa barbaria dubitet quin ea sphaera sit perfecta ratione? XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua an ratione ac mente divina et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus quam naturam in efficiendis, praesertim cum multis partibus sint illa perfecta quam haec simulata sollertius. 89. Atqui ille apud Accium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus hoc modo loquitur:

Tanta moles labitur,
Fremebunda ex alto ingenti sonitu et spiritu.
Prae se undas volvit, vortices vi suscitat:
Ruit prolapsa, pelagus respergit, reflat.
Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
Dum quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum aut procellis vel globosos turbines
Exsistere ictos undis concursantibus:
Nisi quas terrestres pontus strages conciet,
Aut forte Triton fuscina evertens specus
Subter radices penitus undanti in freto
Molem ex profundo saxeam ad caelum evehit.

Dubitat primo quae sit ea natura, quam cernit ignotam, idemque iuvenibus visis auditoque nautico cantu:

Sic aut inciti atque alacres rostris perfremunt
Delphini.

Item alia multa:

Silvani melo
Consimilem ad aures cantum et auditum refert.

90. Ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere, post autem signis certioribus quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari, sic philosophi debuerunt, si forte eos pri-

mus aspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus eius finitos et aequabiles omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia intellegere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

91. Principio enim terra sita in media parte mundi circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam "aether" Latine, quam dicitur aër, etsi interpretatur Pacuvius:

Hoc, quod memoro, nostri caelum, Grai perhibent aethera,

quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Si quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiugena: de istoc aperit ipsa oratio.

92. Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt, quorum est princeps sol omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior quam terra universa: deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. 93. Hic ego non mirer esse quemquam qui sibi persuadeat corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum con-

cursione fortuita? Hoc qui existimat fieri potuisse, non intellego cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum vel aureae vel qualeslibet aliquo coiciantur, posse ex his in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici: quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. 94. Isti autem quem ad modum adseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum, vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. 95. Praeclare ergo Aristoteles: "Si essent" inquit "qui sub terra semper habitavissent bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione esse quoddam numen et vim deorum, deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: cum repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque solem eiusque cum magnitudinem pulchritudinemque tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret toto caelo luce diffusa, cum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: quae cum viderent, profecto et esse deos et haec tanta ope-

ra deorum esse arbitrarentur." XXXVIII. 96. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret, cum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus, quaenam species caeli videretur? Sed adsiduitate cotidiana et consuetudine oculorum adsuescunt animi neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident, proinde quasi novitas nos magis quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare. 97. Quis enim hunc hominem dixerit, qui cum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines tamque inter se omnia conexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur nullo consilio adsequi possumus? An cum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus quin illa opera sint rationis: cum autem impetum caeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus constantissime conficientem vicissitudines anniversarias cum summa salute et conservatione rerum omnium, dubitamus quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti divinaque ratione? 98. Licet enim iam remota subtilitate disputandi oculis quodam modo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media sede mundi, solida et globosa et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas perennitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates,

impendentium montium altitudines immensitatesque camporum: adde etiam reconditas auri argentique venas infinitamque vim marmoris. 99. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum, qui volucrum lapsus atque cantus, qui pecudum pastus, quae vita silvestrium! Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam nec immanitate beluarum efferari nec stirpium asperitate vastari, quorumque operibus agri, insulae litoraque collucent distincta tectis et urbibus. Quae si ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram de divina ratione dubitaret. 100. At vero quanta maris est pulchritudo, quae species universi, quae multitudo et varietas insularum, quae amoenitates orarum ac litorum! quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium beluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium! Ipsum autem mare sic terram appetens litoribus claudit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. 101. Exin mari finitimus aër die et nocte distinguitur, isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum autem concretus in nubes cogitur umoremque colligens terram auget imbribus, tum effluens huc et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates idemque et volatus alitum sustinet et spiritu ductus alit et sustentat animantes. XL. Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et coërcens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi, in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. 102. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur, isque oriens et occidens diem noctemque conficit et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit, quarum intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum caelo hilarata videatur.

103. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur quibus sol, sed tum congrediens cum sole, tum degrediens et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras et varias ipsa lucis mutationes habet, atque etiam tum subiecta atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, cum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae repente deficit. Iisdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistunt. 104. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine nomina invenerint. XLI. Atque hoc loco me intuens: Utar, inquit, carminibus Arati, iis quae a te admodum adulescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis adsidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

Cetera labuntur celeri caelestia motu,
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,

105. quorum contemplatione nullius expleri potest animus naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse polus.

Hunc circum arctoe duae feruntur, numquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice,

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Triones.

106. Paribusque stellis similiter distinctis eumdem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur:
Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus,

Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvus Draco serpit subter superaque revolvens
Sese conficiensque sinus e corpore flexos.

107. Eius cum totius est praeclara species, in primis aspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant
Atque uno mentum radianti sidere lucet:
Obstipum caput ac tereti cervice reflexum,
Obtutum in cauda maioris figere dicas.

108. Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus:

Hoc caput hic paulum sese subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus partim admiscetur in unam.

Id autem caput

Attingens defessa velut maerentis imago
Vertitur,

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo, propter caput autem Anguitenens:

109. Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Grai.
Hic pressu duplici palmarum continet Anguem,

Atque eius ipse manet religatus corpore torto:
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus pectusque Nepaï.

Septem triones autem sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
Quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.

110. Dein quae sequuntur. Huic enim Booti

subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis, Arcturus nomine claro:

cuius [pedibus] subiecta fertur

Spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
Subiectus mediae est Cancer pedibusque tenetur
Magnus Leo tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

Sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
At Capra laevum umerum clara obtinet. . . .

Tum quae sequuntur:

Verum haec est magno atque illustri praedita signo,
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem,

cuius sub pedibus

Corniger est valido conixus corpore Taurus.

111. Eius caput stellis conspersum est frequentibus.

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suërunt,

a pluendo: ὕειν enim est pluere: nostri imperite suculas, quasi a subus essent, non ab imbribus nomina-

tae. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur.

Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiepia.
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromeda, heu, fugiens aspectum maesta parentis
Huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput alvo stellaque iungens
Una tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens conectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret,

quem propter

Pisces, quorum alter paulum praelabitur ante,
Et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

XLIV. 112. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

Quem summa regione aquilonis flamina pulsant.
Cuius propter laevum genus [omni ex parte locatas
Parvas] Vergilias tenui cum luce videbis.
Inde Fides positu leviter conversa videtur.
Inde est ales Avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima est Aquarii dextra totusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans
Corpore semifero magno Capricornus in orbe,
Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempora currum.

113. Hic autem aspicitur,

Ut sese ostendens emergit Scorpios alte,
Posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
Quem propter nitens pinnis convolvitur Ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus,

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

114. Quem subsequens

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus sequitur,

Curriculum numquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo . . .
Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustri tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem

— aspicies proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte locata. . . .
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propterque Centaurus

Cedit Equi partis properans subiungere chelis.
Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
Tendit et illustrem truculentus caedit ad aram:
Hic sese infernis de partibus erigit Hydra,

cuius longe corpus est fusum,

In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus
Rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, Προκύων Graio qui nomine fertur.

115. Haec omnis descriptio siderum atque hic tantus caeli ornatus ex corporibus huc et illuc casu et temere cursantibus potuisse effici cuiquam sano videri potest? Aut vero aliqua natura mentis et rationis expers haec efficere potuit, quae non modo ut fierent ratione eguerunt, sed intellegi qualia sint sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius quam quod ita stabilis est mundus atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes eius undique medium locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem corpora inter se iuncta permanent, cum

quasi quodam vinculo circumdato colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur et ad medium rapit et convertit extrema. 116. Quocirca si mundus globosus est ob eamque causam omnes eius partes undique aequabiles ipsae per se atque inter se continentur, contingere idem terrae necesse est, ut omnibus eius partibus in medium vergentibus—id autem medium infimum in sphaera est—nihil interrumpat quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, cum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens conglobatur undique aequabiliter neque redundat umquam neque effunditur. 117. Huic autem continens aër fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit: itaque et mari continuatus et iunctus est et natura fertur ad caelum, cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, quae aetheria dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum et cum aëris extremitate coniungitur. XLVI. In aethere autem astra volvuntur, quae se et nisu suo globata continent et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant: sunt enim rotunda, quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. 118. Sunt autem stellae natura flammeae: quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur, quibus altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat aut admodum paulum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumit. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, cum umore consumpto neque terra ali posset nec remearet aër, cuius ortus aqua omni exhausta esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem, a quo rursum animante

ac deo renovatio mundi fieret atque idem ornatus oreretur. 119. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri maximeque earum, quae errare dicuntur. Quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret et temperet infraque Martem duae Soli oboediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat ab eoque Luna illuminata graviditates et partus adferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. 120. Age, ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus, quid est in his in quo non naturae ratio intellegentis appareat? Principio eorum quae gignuntur e terra stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinentur et e terra sucum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur, obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula tamquam manibus apprehendunt atque se ita erigunt ut animantes. Quin etiam a caulibus, si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. 121. Animantium vero quanta varietas est, quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneat! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae, pluma alias, alias squama videmus obductas, alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sit in figuris animantium et quam sollers subtilisque discriptio partium quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad

vitam retinendam non necessarium. 122. Dedit autem eadem natura beluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando, cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate adripiunt, partim aduncitate rostrorum, alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant: 123. quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adiuvantur proceritate collorum: manus etiam data est elephanto, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebat ad pastum. XLVIII. At quibus bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit aut celeritatem: data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque sollertia, ut in araneolis aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant, aliae autem ut ex inopinato observant et, si quid incidit, adripiunt idque consumunt. Pinna vero—sic enim Graece dicitur — duabus grandibus patula conchis cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi, itaque cum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae pinna morsu comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. 124. In quo admirandum est congressune aliquo inter se an iam inde ab ortu natura ipsa congregatae sint. Est etiam admiratio non nulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra, veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus, e quibus pulli orti primum aluntur ab his ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt, deinde eas relinquunt et effugiunt sequentes, cum primum aquam quasi naturalem domum

videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam. XLIX. Legi etiam scriptum esse avem quandam, quae platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent, quae cum emersissent piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent, id quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, eas cum stomachi calore concoxerit, evomere atque ita eligere ex iis quae sunt esculenta. 125. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese harena solere et moveri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces cum accesserint, confici a ranis atque consumi. Miluo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo: ergo alter alterius ubicumque nactus est ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? Grues cum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam, eius autem summo angulo aër ab iis adversus pellitur, deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quem efficiunt grues, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt, quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet cui innitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. In eius locum succedit ex iis, quae acquierunt, eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. 126. Multa eius modi proferre possum, sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitiscant. L. Atque illa mirabilia: quid ea, quae nuper, id est, paucis ante saeclis, medicorum ingeniis reperta sunt? Vomitione canes, purgatione autem alvos ibes Aegyptiae curant. Auditum est pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, quo cum essent usae, non morerentur, capras autem in Creta feras, cum essent

confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur, quam cum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. 127. Cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione tutantur, atramenti effusione saepiae, torpore torpedines, multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt. LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae a terra stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur, idque semen inclusum est in intima parte earum bacarum, quae ex quaque stirpe funduntur, iisdemque seminibus et homines adfatim vescuntur et terrae eiusdem generis stirpium renovatione complentur. 128. Quid loquar quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem earum generis appareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt, quod perpetuitatis causa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimae et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Cum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese eoque saeptum fingit animal: quod cum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit, eaque, quae paulo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt earumque ubertate saturantur. Atque ut intellegamus nihil horum esse fortuitum et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae, quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo, quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. 129. Quid dicam quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis, quae

procreaverunt, usque ad eum finem dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, ut aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt: facile enim illa aqua et sustinentur et fetum fundunt. LII. Testudines autem et crocodilos dicunt, cum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum et cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos cum excluserunt, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur, et, si est calor a sole, se opponant. Cum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur. 130. Accedit etiam ad non nullorum animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum [etiam] sollertia et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat et, cum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque et oblimatos ad serendum agros relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quot annos quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti similium dicitur deportare. 131. Multaque alia aliis in loci commemorabilia proferre possum, multos fertiles agros alios aliorum fructuum. LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tam iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia! Quam tempestivos autem dedit, quam salutares non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias, quorum flatu

nimii temperantur calores! ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praetereunda sunt et tamen multa dicuntur. 132. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates, aestus maritimi mutuo accedentes et recedentes, montes vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, artes denique innumerabiles ad victum et ad vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

133. Sin quaeret quispiam cuiusnam causa tantarum rerum molitio facta sit, arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius deos mutorum et nihil intellegentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt di et homines, quibus profecto nihil est melius: ratio est enim quae praestet omnibus. Ita fit credibile deorum et hominum causa factum esse mundum quaeque in eo sint omnia. LIV. Faciliusque intellegetur a dis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta omnisque humanae naturae figura atque perfectio. 134. Nam cum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu, ad haec omnia percipienda os est aptissimum, quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt qui genuini vocantur, quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. 135. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus, quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt

ore. Is utraque ex parte tonsillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is agitatione et motibus linguae cum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra quam id, quod devoratur, dilatantur, quae autem supra, contrahuntur. 136. Sed cum aspera arteria—sic enim a medicis appellatur—ostium habeat adiunctum linguae radicibus paulo supra, quam ad linguam stomachus adnectitur, eaque ad pulmones usque pertineat excipiatque animam, eam quae ducta est spiritu, eandemque a pulmonibus respiret et reddat, tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed cum alvi natura subiecta stomacho cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum ducant, in alvo multa sunt mirabiliter effecta, quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa arcetque et continet, sive illud aridum est sive umidum quod recipit, ut id mutari et concoqui possit, eaque tum astringitur, tum relaxatur, atque omne quod accipit cogit et confundit, ut facile et calore, quem multum habet, et terendo cibo et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam et adsimilis spongiis mollitudo ad hauriendum spiritum aptissima, qui tum se contrahunt aspirantes, tum in respiratu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. 137. Ex intestinis autem [et alvo] secretus a reliquo cibo sucus is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris—sic enim appellant—ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur eique adhaerent. Atque inde aliae . . . pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore dilapsus. Ab eo cibo cum est secreta bilis eique umores, qui e renibus profunduntur, reliqua se in sanguinem vertunt ad easdemque portas iecoris confluunt,

ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur perque eam ad cor confectus iam concoctusque perlabitur, a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas in omnes partes corporis pertinentes. 138. Quem ad modum autem reliquiae cibi depellantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ipso ab spiritu, deinde contagione pulmonum, ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque corpore toto intextae vim quandam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. 139. Quid dicam de ossibus, quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent et ad stabilitatem aptas et ad artus finiendos accommodatas et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur, eorumque implicationem toto corpore pertinentem, qui sicut venae et arteriae a corde tracti et profecti in corpus omne ducuntur. LVI. 140. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intellegatur quantae res hominibus a dis quamque eximiae tributae sint: quae primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. Sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem

interpretes ac nuntii rerum in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere. 141. Et aures, cum sonum percipere debeant, qui natura in sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares eo, quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt et, quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus omnesque minimos et frigoris et caloris appulsus sentire possimus. Atque ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis naribusque dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura, sic natura res similes procul amandavit a sensibus. LVII. 142. Quis vero opifex praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et saepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset, firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret, et aspectum quo vellent facile converterent, aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet, palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupillas, ne quid incideret, et ad aperiendas, idque providit, ut identidem fieri posset cum maxima celeritate. 143. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et somno coniventibus, cum oculis ad cernendum non egeremus, ut qui tamquam involuti quiescerent. Latent praeterea utiliter et excelsis undique partibus sae-

piuntur. Primum enim superiora superciliis obducta sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae leniterque eminentes. Nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. 144. Auditus autem semper patet: eius enim sensu etiam dormientes egemus: a quo cum sonus est acceptus, etiam e somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, si simplex et derectum pateret, provisum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in sordibus aurium tamquam in visco inhaeresceret. Extra autem eminent quae appellantur aures et tegendi causa factae tutandique sensus et ne adiectae voces laberentur atque errarent, prius quam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus multisque cum flexibus, quod his naturis relatus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. 145. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere, umoremque semper habent ad pulverem multaque alia depellenda non inutilem. Gustatus praeclare saeptus est: ore enim continetur et ad usum apte et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. LVIII. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius, colorum etiam et figurarum tum venustatem atque ordinem et, ut ita dicam, decentiam oculi iudicant, atque etiam alia maiora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt: iratum propitium, laetantem dolentem, fortem ignavum, audacem timidumque cognoscunt. 146. Aurriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis et in tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla,

distinctio et vocis genera permulta: canorum fuscum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum, quae hominum solum auribus indicantur. Nariumque item et gustandi † et parte tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos plures etiam quam vellem artes repertae sunt. Perspicuum est enim quo compositiones unguentorum, quo ciborum condiciones, quo corporum lenocinia processerint. LIX. 147. Iam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputem, tuam mihi dari velim, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres! quanta primum intellegentia, deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis ex quo videlicet quid ex quibusque rebus efficiatur idque ratione concludimus, singulasque res definimus circumscripteque complectimur, ex quo scientia intellegitur quam vim habeat, qualis sit, qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque comprehendimus! 148. Ex quibus collatis inter se et comparatis artes quoque efficimus partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquendi vis quam est praeclara quamque divina! quae primum efficit ut et ea, quae ignoramus, discere et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur adflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus, haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita immani et fera segregavit. 149. Ad usum autem orationis incredibile est, ubi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox prin-

cipium a mente ducens percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est finita dentibus. Ea vocem immoderate profusam fingit et terminat atque sonos vocis distinctos et pressos efficit, cum ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. LX. 150. Quam vero aptas quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis facilisque porrectio propter molles commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tibiarum apta manus est admotione digitorum. Atque haec oblectationis, illa necessitatis, cultus dico agrorum exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intellegitur ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. 151. Iam vero operibus hominum, id est, manibus cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur vel mandentur condita vetustati, et praeterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones, quorum celeritas atque vis nobis ipsis adfert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus, nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur, nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam, nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas et ad ornatum decoras, arborum autem consectione omnique materia et culta et silvestri partim ad calfaciendum corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut tectis saepti frigora

caloresque pellamus. 152. Magnos vero usus adfert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae, quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum propter nauticarum rerum scientiam plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur, nostri sunt amnes, nostri lacus, nos fruges serimus, nos arbores, nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus, nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus, nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

LXI. 153. Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus cursusque cognovimus, ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus, defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus accipit ab his cognitionem deorum, e qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata exsistit par et similis deorum, nulla alia re nisi immortalitate quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis satis docuisse videor hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intellegi nec figuram situmque membrorum nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna. 154. Restat ut doceam atque aliquando perorem omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata.

LXII. Principio ipse mundus deorum hominumque causa factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes iure ac lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Athe-

niensium Lacedaemoniorumque causa putandum est conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur, sic quaecumque sunt in omni mundo deorum atque hominum putanda sunt. 155. Iam vero circumitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior: eorum enim cursus dimetati maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus: quae si hominibus solis nota sunt, hominum causa facta esse iudicandum est. 156. Terra vero feta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne an hominum causa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi neque colendi nec tempestive demetendi percipiendique fructus neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est earumque omnium rerum hominum est et usus et cura. LXIII. 157. Ut fides igitur et tibias eorum causa factas dicendum est, qui illis uti possent, sic ea, quae diximus, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur, nec si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murum aut formicarum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. 158. Hominum igitur causa eas rerum copias comparatas fatendum est, nisi forte tanta ubertas varietas pomorum eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus dubitationem adfert quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud ad-

ferunt nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? Quae quidem neque ali neque sustentari neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. Canum vero tam fida custodia tamque amans dominorum adulatio tantumque odium in externos et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud nisi se ad hominum commoditates esse generatos? 159. Quid de bobus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata, cervices autem natae ad iugum, tum vires umerorum et latitudines ad aratra extrahenda. Quibus, cum terrae subigerentur fissione glaebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae loquuntur, vis nulla umquam adferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est
Ausaque funestum prima est fabricarier ensem
Et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur.

LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates et asinorum, quae certe ad hominum usum paratae sunt. 160. Sus vero quid habet praeter escam? Cui quidem, ne putesceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam, quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque sollertia, quamquam aves quasdam et alites et oscines, ut nostri augures appellant, rerum augurandarum causa esse natas putamus. 161. Iam vero immanes et feras beluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae et utamur domitis et condocefactis, ut ele-

phantis, multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eligamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis tamquam oculis lustrare terram mariaque omnia: cernes iam spatia frugifera atque immensa camporum vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. 162. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae ad usum hominum orta ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum adripiet fortasse ad reprehendendum, Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur, Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus quam praedictionem rerum futurarum, mihi videtur vel maxime confirmare deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet cum in privatis tum maxime publicis. 163. Multa cernunt haruspices, multa augures provident, multa oraclis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis, quibus cognitis multae saepe res hominum sententia atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futurarum homini profecto est nec alii cuiquam a dis immortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se conexa atque coniuncta movere debebunt.

164. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a dis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere cen-

semus ob has causas, quas ante diximus, his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. 165. Sin autem iis consulunt, qui quasi magnam quandam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus, etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum et earum urbium separatim ad universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium, secundo Maximum, Marcellum, Africanum, post hos Paullum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium, multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros, quorum neminem nisi iuvante deo talem fuisse credendum est. 166. Quae ratio poëtas maximeque Homerum impulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae quales supra commemoravi, declarant ab his et civitatibus et singulis hominibus consuli: quod quidem intellegitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa etiam extis admonemur multisque rebus aliis, quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. 167. Nemo igitur vir magnus sine aliquo adflatu divino umquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut neglectum a deo iudicemus. Magna di curant, parva neglegunt. Magnis autem viris prospere [eveniunt] semper omnes res, si quidem satis a nostris et a principe philosophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. 168. Haec mihi fere in mentem veniebant quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eamdem causam agas teque et principem civem et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, potius huc conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit sive simulate.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de dis rationem disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor partes distributa est. Nam praemisso prooemio prima parte ille respondet, cap. 3-7, § 6–19, ad ea, quibus Balbus docere voluerat esse deos. Ac primo quidem ita, ut ostendat praeter rem argumentis eam partem rationis Stoicae confirmatam esse, si quidem verum sit, quod Stoici dicant, esse deos, nec egere oratione rem, quod sit perspicua, ut inter omnes de ea re constet, deinde agit de argumento a divinatione petito, et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit, quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte, cap. 8–25, § 19–65, omnia ea impugnantur, quae de dis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas vindicata erat, sed etiam ea opinio quam absurda sit pluribus argumentis demonstrat: quorum facile primarium illud est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos, nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse, immortalitate autem et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poëticos deos et quos plebs superstitiosa venerabatur, σωρειτικαῖς ἐρωτήσεσι, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia autem pars disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae deos providisse et consuluisse hominibus contendebat quattuor argumentis nitebatur, conf. argumentum, lib. II. extr.: horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola manserunt, cap. 26–40, § 66–95. Ostendit enim primo, quibus rebus hominibus consuluisse di dicantur, eas plerasque, in primis rationem, ad ho-

minum perniciem converti, summosque homines et virtutis amantissimos plerosque mala fortuna usos esse.

I. 1. Quae cum Balbus dixisset, tum adridens Cotta: Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis quid defendam. Ego enim te disputante quid contra dicerem mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui causa quam ea, quae minus intellegebam, requirendi. Cum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est me id sentire, quod tu velis. 2. Hic Velleius: Nescis, inquit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditurus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Praebebo igitur me tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. Spero enim te, ut soles, bene paratum venire. 3. Tum Cotta: Sic mehercule, inquit, Vellei. Neque enim mihi par ratio cum Lucilio est ac tecum fuit. Qui tandem? inquit ille. Quia mihi videtur Epicurus vester de dis immortalibus non magno opere pugnare: tantum modo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis. Cum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum habere nullum, ludere videtur satisque putare, si dixerit esse quamdam beatam naturam et aeternam. 4. A Balbo autem animadvertisti credo, quam multa dicta sint quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem quam ea, quae minus intellexi, requirere. Qua re, Balbe, tibi permitto responderene mihi malis de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo: sin me interrogare non tam intellegendi causa quam refellendi, utrum voles faciam, vel ad singula, quae requires, statim respondebo vel, cum peroraris, ad omnia. 5. Tum Cotta: Optime, inquit. Quam ob rem sic agamus, ut nos ipsa ducit oratio. II. Sed ante

quam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pontificem. Quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de dis immortalibus, sacra, caerimonias religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper semperque defendi, nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem aut Chrysippum sequor habeoque C. Laelium augurem eundemque sapientem, quem potius audiam dicentem de religione in illa oratione nobili quam quemquam principem Stoicorum. Cumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiunctum sit, si quid praedictionis causa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ergo intellegam tu quid sentias. 6. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris etiam nulla ratione reddita credere. III. Tum Balbus: Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille: Quadripertita, inquit, fuit divisio tua, primum ut velles docere deos esse, deinde quales essent, tum ab iis mundum regi, postremo consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus, sed exspecto quid requiras.

7. Tum Cotta: Primum quidque videamus, inquit: et, si id est primum, quod inter omnes nisi

admodum impios convenit, mihi quidem ex animo exui non potest, esse deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta: Quia sic adgredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de dis immortalibus, nihil cogitaverim, rudem me et integrum discipulum accipe et ea, quae requiro, doce. 8. Dic igitur, inquit, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod in ista partitione ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, cum in foro diceres, quam plurimis posses argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt et ego ut potui feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis ac si me roges cur te duobus contuear oculis et non altero contuear, cum idem uno adsequi possim. IV. 9. Tum Cotta: Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in causis, si quid est evidens de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur, nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo causa non esset, cum idem obtutus esset amborum, et cum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas tam esse id perspicuum quam tu velles, propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum sat erat ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. 10. Patere igitur rationem meam cum tua ratione contendere. Adfers haec omnia argumenta cur di sint, remque mea sententia minime dubiam argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non nu-

merum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, cum caelum suspexissemus, statim nos intellegere esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam:

Aspice hoc sublimen candens, quem invocant omnes Iovem.

11. Quasi vero quisquam nostrum istum potius quam Capitolinum Iovem appellet aut hoc perspicuum sit constetque inter omnes, eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de dis immortalibus et omnium esset et cotidie cresceret. Placet igitur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? V. At enim praesentes videmus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius, nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone, eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, ob viam Vatinio venisse existimas et victoriam populi Romani Vatinio potius homini rustico quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? 12. Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut, si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet quo modo, nec fabellas aniles proferas. 13. Tum Lucilius: An tibi, inquit, fabellae videntur? Nonne a Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam, nonne senatus consultum de Vatinio vides? Nam de Sagra Graecorum etiam est vulgare proverbium, qui quae adfirmant certiora esse dicunt quam illa quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes move-

ri? Tum Cotta: Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe, ego autem a te rationes requiro. [*Desunt non nulla.*]

VI. 14. Sequuntur quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire quid futurum sit: miserum est enim nihil proficientem angi nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solacium, praesertim cum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat aut quid adfert ad cavendum scire aliquid futurum, cum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit; quis sortes? quibus ego credo, nec possum Atti Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed qui ista intellecta sint a philosophis debeo discere, praesertim cum plurimis de rebus divini isti mentiantur. 15. At medici quoque—ita enim dicebas—saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio, quae unde oriatur non intellego? Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorium fuit, quod Graeci *στρατήγημα* appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent: rebantur enim fore ut exercitus imperatorem equo incitato se in hostem immittentem persequeretur, id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi: tibi, si audivisse te dicis, credam, etsi Faunus omnino quid sit nescio. VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intellego deos esse, quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. 16. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futura-

rum. Alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus. Tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia. Quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, cum ea fiant, non esse multos qui illa metuant et a dis immortalibus fieri existiment. 17. Sed non id quaeritur, sintne aliqui qui deos esse putent, di utrum sint necne sint quaeritur. Nam reliquae causae, quas Cleanthes adfert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, cum disputabimus de providentia deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt, 18. eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius, quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et cum totius mundi convenientiam consensumque adferebas, Zenonisque breves et acutulas conclusiones in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur, omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, cum docere velles deos esse, qua re et mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. 19. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas deos esse. VIII. Tum Balbus: Equidem attulisse rationes mihi videor, sed eas tu ita refellis, ut, cum me interrogaturus esse videare et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato, quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere, sed ab hac ea quaestione, quae nunc in manibus est, se-

parantur. Qua re, si videtur, noli agere confuse, ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

20. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in partes totam quaestionem divisisti de primaque diximus, consideremus secundam: quae mihi talis videtur fuisse, ut, cum ostendere velles quales di essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas, sed, cum deo nihil praestantius esset, non dubitabas quin mundus esset deus, quo nihil in rerum natura melius esset: modo possemus eum animantem cogitare vel potius ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. 21. Sed cum mundo negas quicquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, adsentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque adsentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus adsentior, non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare, sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura: ne in terris quidem urbe nostra. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum quod velis sumere. 22. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: "Quod ratione utitur, id melius est quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur." 23. Hoc si placet, iam efficies ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere: "Quod litteratum est, id est melius quam quod non est litteratum: nihil autem mundo melius: litteratus igitur est mundus." Isto modo etiam

disertus et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixti nihil fieri sine deo nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tubicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur adfert pater ister Stoicorum qua re mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus, et tamen nihil est eo melius: nihil est enim eo pulchrius, nihil salutarius nobis, nihil ornatius aspectu motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant, nec mehercule iniuria: sunt enim admirabili incredibilique constantia. 24. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt quam naturae. X. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi, quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi vel Hispanienses vel Britannici eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si omnes motus omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas item febres et quartanas divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. 25. Quod vos cum facere non potestis, tamquam in aram confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus—versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur, callidos autem, quorum tamquam manus opere, sic animus usu con-

calluit: is igitur: "si aliquid est" inquit "quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit nisi deus? Est igitur deus." Haec omnia in eodem quo illa Zenonis errore versantur. 26. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit non distinguitur. Idemque, si di non sint, negat esse in omni natura quicquam homine melius, id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae adrogantiae censet esse. Sit sane adrogantis pluris se putare quam mundum. At illud non modo non adrogantis, sed potius prudentis, intellegere se habere sensum et rationem: haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et: "si domus pulchra sit, intellegamus eam dominis" inquit "aedificatam esse, non muribus: sic igitur mundum deorum domum existimare debemus." Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum esse, non, quem ad modum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. 27. At enim quaerit apud Xenophontem Socrates unde animum adripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, cum proprius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. 28. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non deorum, estque in ea iste quasi consensus, quam συμπάθειαν Graeci vocant, sed ea, quo sua sponte

maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

XII. 29. Illa autem, quae Carneades adferebat, quem ad modum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum: corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem nec quod dirimi distrahive non possit. Cumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est, quasi ferendi et patiendi necessitatem, et, si omne animal tale est, immortale nullum est. Ergo itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est: mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est. 30. Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset, item nihil argenteum, nihil aeneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris: similiter igitur, si omnia, quae sunt, e quibus cuncta constant, mutabilia sunt, nullum corpus esse potest non mutabile: mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile: ita efficitur ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua aut aër aut ignis aut terra est aut id, quod est concretum ex his aut ex aliqua parte eorum. Horum autem nihil est quin intereat. 31. Nam et terrenum omne dividitur et umor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit, ignis vero et aër omni impulsu facillime pellitur naturaque cedens est maxime et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur, quod fit, cum terra in aquam se vertit et cum ex aqua oritur aër et cum ex aëre aether cumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereunt, ex quibus constat omne ani-

mal, nullum est animal sempiternum. XIII. 32. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet. Sentit igitur et calida et frigida et dulcia et amara nec potest ullo sensu iucunda accipere et non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. Omne igitur animal confitendum est esse mortale. 33. Praeterea, si quid est quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id animal esse non potest: sin autem, quod animal est, id illa necesse est sentiat, et quod ea sentiat, non potest esse aeternum, et omne animal sentit: nullum igitur animal aeternum est. Praeterea nullum potest esse animal in quo non et appetitio sit et declinatio naturalis. Appetuntur autem quae secundum naturam sunt, declinantur contraria, et omne animal appetit quaedam et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est, et quod est contra naturam, id habet vim interimendi: omne ergo animal intereat necesse est. 34. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit nihil esse quod sensum habeat quin id intereat: etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, calor, ut voluptas, dolor, ut cetera, cum amplificata sunt, interimunt, nec ullum animal est sine sensu: nullum igitur animal aeternum est. XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit vel ignea vel animalis vel umida, quod quale sit ne intellegi quidem potest, aut concretum est ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur, alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem nullo modo possunt: necesse est enim in suum quaeque locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

35. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes, quem ip-

sum non omnes interpretantur uno modo, qui quoniam quid diceret intellegi noluit, omittamus, vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem, itaque et animantes, cum calor defecerit, tum interire et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intellego quo modo calore exstincto corpora intereant, non intereant umore aut spiritu amisso, praesertim cum intereant etiam nimio calore. 36. Quam ob rem id quidem commune est de calido: verum tamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal et sentiens in natura atque mundo praeter ignem. Qui magis quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal dicitur? Quo modo autem hoc quasi concedatur sumitis, nihil esse animum nisi ignem? probabilius enim videtur tale quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese animal est nulla se alia admiscente natura, quoniam is, cum inest in corporibus nostris, efficit ut sentiamus, non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt: quidquid est enim quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem: ad quem autem dolor veniat, ad eumdem etiam interitum venire. Ita fit ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. 37. Quid enim? non iisdem vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur: ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque causam Cleanthes adfert cur se sol referat nec longius progrediatur solstitiali orbi itemque brumali ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit mox: nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur: non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. 38. Qualem autem deum intellegere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? prudentiamne deo tribuemus, quae constat ex scientia

rerum bonarum et malarum et nec bonarum nec malarum? Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intellegentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura adsequamur: at obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? Hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intellegi qui potest in dolore an in labore an in periculo, quorum deum nihil attingit? 39. Nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum deum intellegere qui possumus? Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, cum ea considero, quae dicuntur a Stoicis: sunt enim illa imperitorum: piscem Suri venerantur, omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos: Alabandum Alabandi, Tenedii Tennem, Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque complures, quos quasi novos et ascripticios cives in caelum receptos putant. XVI. 40. Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

sublimen candens, quem invocant omnes Iovem.

Qua re igitur plures adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo! Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeras deos eosque aut beluarum nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem, aut rerum inanimarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. 41. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intellegi possunt? Cum fruges Cererem, vi-

num Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato, sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde rationem quem ad modum id fieri potuerit aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. Quo modo nunc quidem est, non video quo pacto ille, cui "in monte Oetaeo illatae lampades fuerint," ut ait Accius, "in domum aeternam patris" ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixe, sicut ceteros, qui excesserant vita. 42. Quamquam quem potissimum Herculem colamus scire sane velim: plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras: antiquissimum Iove natum, sed item Iove antiquissimo. Nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lysithoë est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus Aegyptius, quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis, cui inferias adferunt. Quartus Iovis est et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic, ex Alcmena quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter, quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. 43. Quando enim me in hunc locum deducit oratio, docebo meliora me didicisse de colendis dis immortalibus iure pontificio et more maiorum capedunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic quid ei respondeam, qui me sic roget: Si di sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae deae quidem igitur? At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? ne ceteri quidem ergo di, quorum templa sunt dedicata? Age porro: Iovem

et Neptunum [deum] numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus di putandi. 44. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret—quid enim philosopho minus conveniens?—sed ut Stoicos nihil de dis explicare convinceret. Itaque insequebatur. Quid enim aiebat? si ii fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno id negari potest, quem vulgo maxime colunt ad occidentem? Qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes di habendi sunt, Aether et Dies eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolor, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia, quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt aut prima illa tollenda. XVIII. 45. Quid? Apollinem, Volcanum, Mercurium, ceteros, deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aeque atque illi, apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi di sunt habendi mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius, Theseus, qui Neptuni, reliqui, quorum patres di, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres? Opinor, etiam magis. Ut enim iure civili qui est matre libera liber est, item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt: qui si deus est, et Orpheus et Rhesus di sunt Musa matre nati, nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi di non sunt, quia nusquam coluntur, quo modo illi sunt? 46. Vide igitur ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non im-

mortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est sorore Latonae? An haec quoque dea est? Vidimus enim eius aras delubraque in Graecia: sin haec dea est, cur non Eumenides? Quae si deae sunt quarum et Athenis fanum est et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae, Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et sceleris. 47. Quod si tales di sunt, ut rebus humanis intersint, Nascio quoque dea putanda est, cui cum fana circumimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Nascio nominata est. Ea si dea est, di omnes illi, qui commemorabantur a te, Honor, Fides, Mens, Concordia: ergo etiam Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si veri simile non est, ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. XIX. Quid autem dicis, si di sunt illi, quos colimus et accepimus, cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? Boves igitur et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea beluas in deorum numero reponemus. Quae si reiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, reiciemus. 48. Quid deinde? Ino dea dicetur, quae Λευκοθέα a Graecis, a nobis Matuta dicitur, cum sit Cadmi filia, Circe autem et Pasiphaë e Perseide Oceani filia natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? Quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis? quid Medeae respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano Aeeta patre, matre Idyia procreata est? quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum litteris usitatius. Qui si di non sunt, vereor quid agat Ino: haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. 49. An Amphiaraus erit deus et Tro-

phonius? Nostri quidem publicani, cum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortales esse ullos qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi di, est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est, ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. 50. Atque in plerisque civitatibus intellegi potest augendae virtutis gratia, quo libentius rei publicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deorum sunt. Itemque Leontidum est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum, apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, cum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: "Ergo" inquit "mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus!" XX. 51. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpant non vides? Solem deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna dea est, ergo etiam Lucifer ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt: igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in deorum numero reponatur? Est enim pulcher: † et ob eam causam, quia speciem habeat admirabilem, Thaumante dicitur esse nata: cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratis: quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes rettuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines di pu-

tandi. Nostri quidem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consuerunt. 52. Iam si est Ceres a gerendo—ita enim dicebas—terra ipsa dea est et ita habetur: quae est enim alia Tellus? Si terra, mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Anionem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet aut nihil horum recipiemus nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. 53. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum translatos non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur, ex quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum, alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt, tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. Διόσκουροι etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex rege Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatores, Zagreus, Eubuleus, Dionysus, secundi [duo], Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux, tertii dicuntur a non nullis Alco et Melampus et Tmolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. 54. Iam Musae primae quattuor natae Iove altero et . . . Thelxinoë, Aoede, Arche, Melete, secundae Iove tertio et Mnemosyne procreatae, novem, tertiae Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poëtae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas, Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris, alter Hype-

rione, tertius Volcano, Nili filio, cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur, quartus is, quem heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur . . . Ialysi, Camiri, Lindi, quintus, qui Colchis fertur Aeetam et Circam procreavisse. XXII. 55. Volcani item complures, primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt, secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt, tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse, quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Volcaniae nominabantur. 56. Mercurius unus Caelo patre, Die matre natus, cuius obscenius excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit, alter Valentis et Coronidis filius, is qui sub terris habetur idem Trophonius, tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt, quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare, quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse ob eamque causam Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. 57. Aesculapiorum primus Apollinis, quem Arcades colunt, qui specillum invenisse primusque vulnus dicitur obligavisse, secundus secundi Mercurii frater: is fulmine percussus dicitur humatus esse Cynosuris, tertius Arsippi et Arsinoae, qui primus purgationem alvi dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit, cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paulo ante Volcano natum esse dixi custodem Athenarum, alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur, tertius Iove tertio natus et Latona, quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse, quartus in Arcadia, quem Arcades Nomionem

appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. 58. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pennatum Cupidinem genuisse dicitur, secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus, tertiae pater Upis traditur, Glauce mater. Eam Graeci saepe Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove et Proserpina natum, secundum Nilo, qui Nysam dicitur condidisse, tertium Cabiro patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta, quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici, quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. 59. Venus prima Caelo et Die nata, cuius Elide delubrum vidimus, altera spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus, tertia Iove nata et Diona, quae nupsit Volcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur, quarta Suria Cyproque concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus, secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saïtae colunt, tertia illa, quam Iove generatam supra diximus, quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia, quam Arcades Coriam nominant et quadrigarum inventricem ferunt, quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse virginitatem suam violare conantem, cui pennarum talaria adfigunt. 60. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur, secundus Mercurio et Venere secunda, tertius, qui idem est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem et eius modi ex vetere Graeciae fama collecta sunt, quibus intellegis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc degressi sumus, revertamur.

XXIV. 61. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concor-

diam ceteraque huius modi rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia, aut optandae nobis sunt, ut honor, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video, video etiam consecrata simulacra: qua re autem in his vis deorum insit tum intellegam, cum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda, quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget, quae digna certe non sunt deo. 62. Iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum? Exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum: haec et alia generis eiusdem vos ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus quod miserandum sit laboratis. Saturnus, quia se saturat annis, Mavors, quia magna vertit, Minerva, quia minuit aut quia minatur, Venus, quia venit ad omnia, Ceres a gerendo. Quam periculosa consuetudo! In multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies, quid Volcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen quod non possis una littera explicare unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es quam ipse Neptunus. 63. Magnam molestiam suscepit et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum fabularum reddere rationem, vocabulorum cur quidque ita appellatum sit causas explicare. Quod cum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem habere atque hominum opinio sit: eos enim, qui di appellantur, rerum naturas esse, non figuras deorum. XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et Orbonae ad aedem Larum et aram Malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. 64. Omnis igitur talis a philosophis pellatur error, ut, cum de dis immortalibus

disputemus, dicamus digna dis immortalibus, de quibus habeo ipse quod sentiam, non habeo autem quod tibi adsentiar. Neptunum esse dicis animum cum intellegentia per mare pertinentem, idem de Cerere. Istam autem intellegentiam aut maris aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos et quales sint di discere possim, quam quales tu eos esse vis.

65. Videamus ea, quae sequuntur, primum deorumne providentia mundus regatur, deinde consulantne rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo. De quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et maiora exspecto et his, quae dicta sunt, vehementer adsentior. Tum Balbus: Interpellare te, inquit, Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud: efficiam profecto ut fateare. Sed . . . . . .

[*Multa desunt.*]

Nequaquam istuc istac ibit: magna inest certatio.
. . . .
Nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?
Quam ob rem?

XXVI. 66. Parumne ratiocinari videtur et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione!

Qui volt esse quod volt, ita dat se res, ut operam dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

Ille traversa mente mi hodie tradidit repagula,
Quibus ego iram omnem recludam atque illi perniciem dabo,
Mihi maerores, illi luctum, exitium illi, exsilium mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. 67. Videsne igitur quanto munere deorum simus adfecti? Atque eadem Medea patrem patriamque fugiens:

postquam pater
Appropinquat iamque paene ut comprehendatur parat,
Puerum interea obtruncat membraque articulatim dividit,
Perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,
Ut, dum nati dissupatos artus captaret parens,
Ipsa interea effugeret, illum ut maeror tardaret sequi,
Sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

68. Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

Maior mihi moles, maius miscendumst malum,
Qui illius acerbum cor contundam et comprimam.

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus,

Qui non sat habuit coniugem illexe in stuprum:

de quo recte et verissime loquitur Atreus:

. . . quod in re summa summum esse arbitror
Periclum, matres coinquinari regias,
Contaminari stirpem ac misceri genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret:

Addo, *inquit*, huc, quod mihi portento caelestum pater
Prodigium misit, regni stabilimen mei,
Agnum inter pecudes aurea clarum coma
Quendam Thyestem clepere ausum e regia,
Qua in re adiutricem coniugem cepit sibi.

69. Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scaena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut quem ad modum ratione recte fiat, sic ratione peccetur, alterumque et a paucis et raro, alterum et saepissime et a plurimis, ut satius fuerit nullam omnino nobis a dis immortalibus datam esse rationem quam tanta cum pernicie datam. Ut vinum aegrotis quia prodest raro,

nocet saepissime, melius est non adhibere omnino quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere, sic haud scio an melius fuerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera est multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino quam tam munifice et tam large dari. 70. Quam ob rem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis est largita rationem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a dis immortalibus esse consultum: sequitur ergo ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere, non idcirco non optime nobis a dis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur: etiam patrimoniis multos male uti, nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istuc negat? aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim Herculi nocere Deianira voluit, cum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit, nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim et, cum obesse vellent, profuerunt et, cum prodesse, obfuerunt. Ita non fit ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat, nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. 71. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut suscipitur nisi consilio capto aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio est homini beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his

vitiis ratio non subesset? XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione nefaria scelera meditantes. 72. Quid? levitates comicae? parumne semper in ratione versantur? Parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

Quid igitur faciam? . . . .
Exclusit, revocat: redeam? non, si me obsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui *in amore summo summaque inopia suave esse* dicit

Parentem habere avarum, illepidum, in liberos
Difficilem, qui te nec amet nec studeat tui.

73. Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

Aut tu illum fructu fallas aut per litteras
Avertas aliquod nomen aut per servolum
Percutias pavidum: postremo a parco patre
Quod sumas quanto dissupas libentius!

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat,

Quem neque quo pacto fallam neque ut inde auferam,
Nec quem dolum ad eum aut machinam commoliar,
Scio quidquam: ita omnes meos dolos, fallacias,
Praestigias praestrinxit commoditas patris.

Quid ergo isti doli, quid machinae, quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum, ut Phormio possit dicere:

Cedo senem: iam instructa sunt mi in corde consilia omnia.

XXX. 74. Sed exeamus e theatro, veniamus in forum. Sessum it praetor. Quid ut iudicetur? Qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius? Id se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transcripserit tabulas

publicas. Id quoque L. Alenus fecit, cum chirographum sex primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolossani, coniurationis Iugurthinae. Repete superiora, Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam: posteriora, de incestu rogatione Peducaea, tum haec cotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio: OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE, inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae, reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt, inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria, inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo, quod C. Aquilius, familiaris noster, protulit: quem dolum idem Aquilius tum teneri putat, cum aliud sit simulatum, aliud actum. 75. Hanc igitur tantam a dis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus di dederunt, malitiam dederunt: est enim malitia versuta et fallax ratio nocendi: iidem etiam di fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. "Utinam" igitur, ut illa anus optat,

ne in nemore Pelio securibus
Caesa accidisset abiegna ad terram trabes,

sic istam calliditatem hominibus di ne dedissent! qua perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur, innumerabiles autem improbe utuntur, ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. 76. Sed urgetis identidem hominum esse istam culpam, non deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset, etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? Con-

tra deum licet disputare liberius. In hominum vitiis ais esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli: deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum cum Phaëthontem filium sustulit, aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? 77. Poëtarum ista sunt, nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque hi tamen ipsi di poëtici si scissent perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur: posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si qui audierunt vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur, tacere praestaret philosophis quam iis, qui se audissent, nocere. 78. Sic, si homines rationem bono consilio a dis immortalibus datam in fraudem malitiamque convertunt, non dari illam quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa, sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro quanti eius nomen putetis.

XXXII. 79. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia consensu omnium philosophorum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem nemo adsequitur, in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a dis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest utrum nemo valeat an nemo possit valere, sic non intellego quid in-

tersit utrum nemo sit sapiens an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur di homines neglegant:

Nam si curent, bene bonis sit, male malis: quod nunc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. 80. Sin id minus, bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera et alia permulta: propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus idemque doctissimus, P. Rutilius, in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domui suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus C. Marius Q. Catulum praestantissima dignitate virum mori potuit iubere? 81. Dies deficiat, si velim numerare quibus bonis male evenerit, nec minus, si commemorem quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter septimum consul domui suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. XXXIII. Prohiberi melius fuit impedirique ne tot summos viros interficeret quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat, illos conservari melius fuit quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. 82. Quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! At Phalaris,

at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant, nec tamen possumus dicere non plures captivos acerbe quam praedones necatos. Anaxarchum Democritium a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus, Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate, cuius morti illacrimari soleo Platonem legens? Videsne igitur deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum? XXXIV. 83. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat Harpalum, qui temporibus illis praedo felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, cum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque cum secundissimo vento cursum teneret, ridens: Videtisne, inquit, amici, quam bona a dis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque homo acutus cum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui cum ad Peloponnesum classem appulisset et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum grandi pondere, quo Iovem ornarat e manubiis Karthaginiensium tyrannus Gelo, atque in eo etiam cavillatus est aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum, eique laneum pallium iniecit, cum id esse [aptum] ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit: neque enim convenire barbatum esse filium, cum in omnibus fanis pater imberbis esset. 84. Idem mensas argenteas de omnibus delubris iussit auferri, in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas et pateras et coronas, quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat eaque se accipere, non auferre dicebat: esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eundemque ferunt haec, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse et per praeconem

vendidisse, exactaque pecunia edixisse ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quidque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in homines adiunxit iniuriam. XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit atque in suo lectulo mortuus in † Tympanidis rogum illatus est, eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam hereditatis loco filio tradidit. 85. Invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem adferre peccandi, et recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia. Ut enim nec domus nec res publica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla nec supplicia peccatis, sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

86. At enim minora di neglegunt neque agellos singulorum nec viticulas persequuntur nec, si uredo aut grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit, ne in regnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis: quasi ego paulo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute. XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae a dis se habere, virtutem autem nemo umquam acceptam deo rettulit. 87. Nimirum recte: propter virtutem enim iure laudamur et in virtute recte gloriamur: quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti aut re familiari aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, tum dis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi adsumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias dis egit umquam?

At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum et maximum ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. 88. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, cum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur: sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus, tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a dis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt, ut Diogenes dicebat, vim omnem deorum ac potestatem. XXXVII. 89. At non numquam bonos exitus habent boni. Eos quidem adripimus attribuimusque sine ulla ratione dis immortalibus. At Diagoras, cum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus: "Tu, qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?" "Ita fit" inquit: "illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt." Idemque, cum ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eandem navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes quaesivitque num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam qualis sis aut quem ad modum vixeris nihil intersit. 90. Non animadvertunt, inquit, omnia di, ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. XXXVIII. At deo ne excusatio quidem est inscien-

tiae. Quem vos praeclare defenditis, cum dicitis eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne civitas ulla latorem istius modi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

> Quinam Tantalidarum internicioni modus
> Paretur? aut quaenam umquam ob mortem Myrtili
> Poenis luendis dabitur satias supplici?

91. Utrum poëtae Stoicos depravarint an Stoici poëtis dederint auctoritatem non facile dixerim. Portenta enim ab utrisque et flagitia dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso continebat, nec, cum Aegisthi libidinem aut cum Paridis videmus, a deo causam requirimus, cum culpae paene vocem audiamus, nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius quam ab Aesculapio datam iudico, nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum, Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, deus. 92. At subvenire certe potuit et conservare urbes tantas atque tales. XXXIX. Vos enim ipsi dicere soletis nihil esse quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo: ut enim hominum membra nulla contentione mente ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia fingi, moveri mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione: materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit, eius autem universae fictricem et moderatri-

cem divinam esse providentiam: hanc igitur quocumque se moveat efficere posse quidquid velit. Itaque aut nescit quid possit aut neglegit res humanas aut quid sit optimum non potest iudicare. Non curat singulos homines. 93. Non mirum, ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnet, quid mirum est omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed quo modo iidem dicitis non omnia deos persequi, iidem vultis a dis immortalibus hominibus dispertiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent, audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo non esse eam tam occupatam quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem, cur tam multos deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt? Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intellegeretis quam esset obscura et quam difficiles explicatus haberet.

XL. 94. Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem: Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen et pro deorum templis atque delubris proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque urbem religione quam ipsis moenibus cingitis: quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. 95. Tum Cotta: Ego vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi, disserere malui quam iudicare et facile me a te vinci posse certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia pu-

tet ad nos mitti ab Iove, quae ipsa tamen tam levia non sunt quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec cum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

FRAGMENTA.

EX LIBRO DE NATURA DEORUM TERTIO.

Intellegebat Cicero "falsa esse quae homines adorarent: nam cum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent," ait tamen "non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat." Lactantius div. instt., lib. II., c. 3.

Cicero de natura deorum disputans sic ait: "Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera, sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est." Idem ibid. II., c. 8.

Adducti . . . primum hoc ut credamus non possumus, immortalem illam praestantissimamque naturam divisam esse per sexus et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas. Quem quidem locum plene iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis litteris explicavere quam Graecis, et ante omnes Tullius, Romani disertissimus generis, nullam veritus impietatis invidiam, ingenue, constanter et libere quid super tali opinione sentiret pietate cum maiore monstravit. A quo si res sumere iudicii veritate conscriptas, non verborum luculentias pergeretis, perorata esset et haec causa nec secundas, ut dicitur, actiones nobis ab infantibus postularet. Sed quid aucupia verborum

splendoremque sermonis peti ab hoc dicam, cum sciam esse non paucos, qui aversentur et fugiant libros de hoc eius, nec in aurem velint admittere lectionem opinionum suarum praesumpta vincentem, cumque alios audiam mussitare indignantes et dicere oportere statui per senatum, aboleantur ut haec scripta, quibus Christiana religio comprobetur et vetustatis opprimatur auctoritas? Arnobius, lib. III., cap. 6 sq.

Cicero de natura deorum lib. III. "Quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius quique dulcitudine praeter ceteros sensus commovetur." Nonius Marcell. p. 96, 30 ed. Merc.

EX LIBRIS DE NATURA DEORUM INCERTIS.

Tullius in libris de natura deorum tria milia annorum *dixit* magnum annum tenere. Servius ad *Verg. Aen.* lib. III., v. 284, cl. horum librorum II., cap. 20, § 51, et Fragm. Hortensii ap. Serv. ad *Verg. Aen.* lib. I., v. 269, et ad lib. III., v. 284.

... *apud Ciceronem de N. D.* LT., ubi de Cleomene Lacedaemonio. . . . Maii vett. interpretes Vergilii, p. 45 ed. Mediol.

M. TULLII CICERONIS
DE DIVINATIONE
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

M. Cicero cum tres libros *de natura deorum* perfecisset, in quibus omnis eius loci quaestio continetur, ingressus est anno post urb. cond. 710, anno ante Chr. nat. 44, scribere *de divinatione*, quos libros una cum libro *de fato*, quem his erat adiuncturus, quasi supplementa illius quaestionis *de natura deorum* esse voluit. Facit autem, cum in villa Tusculana essent, Q. fratrem secum ita colloquentem, ut postquam Q. frater omne genus divinationis e disciplina Stoicorum defendisset, ipse altero libro contra ejus sententiam quae sibi dicenda viderentur exponeret. In primo igitur libro Cicero, complurium populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in prooemio, cap. 1–4, § 1–7, explicatis, ipsum colloquium exponit. Q. frater antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna, alterum naturale, quod animus adripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari quam causas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiam si cur ita eveniant ignoret, cap. 5–13, § 8–23. Neque vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant. Multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat, cap. 14–17, § 24–33. Itaque se iis adsentiri, qui duo divinationis genera esse dixerunt, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed con-

citatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula, cap. 18, 19, § 36–41, per somnia, cap. 20–30, § 42–65, itemque vaticinationes furentium, cap. 31, § 65–67. Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adicitur, haec divinandi genera vera esse statuentis, cap. 32, § 68–71.

Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures, coniectores pertineant. Eorumdem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura, cap. 33–37, § 72–80. Tum exponit quibus Stoici rationibus confirmaverint esse re vera divinationem, cap. 38 seq. § 81–87. Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et causa, eos errare: nam quaerendum esse sitne divinatio necne, non quo modo fiat. Neque vero aut in vita communi aut a philosophis dubitari quin vere sit divinatio, cap. 40, § 87–89. Recte etiam moveri animos hominum antiquitate clarissimis testimoniis testata et consignata, cap. 41, § 90–92, et in optima quaque re publica cum cetera divinandi genera tum auspicia semper valuisse, cap. 42–48, § 93–108. Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad deum, cap. 49–55, § 109–126, ad fatum, cap. 56, § 127, 128, et ad naturam, cap. 57, 58, § 129–132.

I. 1. Vetus opinio est iam usque ab heroicis ducta temporibus eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu versari quamdam inter homines divinationem, quam Graeci μαντικὴν appellant, id est, praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res et salutaris, si modo est ulla, quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. 2. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intellegi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, cum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observitaverunt, quibus notatis quid quoque signifi-

caretur memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset quid cuique eventurum et quo quisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque ut certissimis signis declarari res futuras putant. 3. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam sine Pythio aut Dodonaeo aut Hammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera complexus est! Principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi et exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. Cumque magna vis videretur esse et in impetriendis consulendisque rebus et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis quod neglectum ab iis videretur. 4. Et, cum duobus modis animi sine ratione et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furente, altero somniante, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rem publicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul

fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae Baliarici filiae somnio.

III. 5. Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis eventis moniti quam ratione docti probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta cur esset vera divinatio collecta sunt: e quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes praeter Epicurum balbutientem de natura deorum divinationem probaverunt, sed non uno modo. Nam cum Socrates omnesque Socratici Zenoque et ii, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia vetere Academia et Peripateticis consentientibus, cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret, Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit, Cratippusque familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. 6. Sed cum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset et ea Cleanthes paulo uberiora fecisset, accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor, duo Antipater, quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius, nec tamen ausus est negare vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re invitissimis Stoicis Stoico facere licuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus a Stoicis non concedetur? praesertim cum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis

luce videatur clarius. 7. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est. IV. Etenim nobismet ipsis quaerentibus quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque ne temere vel falsae rei vel non satis cognitae adsentiamur faciendum videtur ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in iis tribus libris, quos de natura deorum scripsimus. Nam cum omnibus in rebus temeritas in adsentiendo errorque turpis est tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est quantum auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus: est enim periculum ne aut neglectis iis impia fraude aut susceptis anili superstitione obligemur.

V. 8. Quibus de rebus et alias saepe et paulo accuratius nuper, cum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam cum ambulandi causa in Lycium venissemus—id enim superiori Gymnasio nomen est: Perlegi, inquit ille, tuum paulo ante tertium de natura deorum, in quo disputatio Cottae quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. Etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet quam hominum deleat religionem. Tum Quintus: Dicitur quidem istuc, inquit, a Cotta et vero saepius, credo, ne communia iura migrare videatur, sed studio contra Stoicos disserendi deos mihi videtur funditus tollere. 9. Eius rationi non sane desidero quod respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio, cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, credo, quia commodius arbitratus es separatim id quaeri deque eo disseri, id est, de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio, id, si placet, videamus

quam habeat vim et quale sit. Ego enim sic existimo, si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus quaeque colimus, esse deos, vicissimque, si di sint, esse qui divinent. VI. 10. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, di sint et, si di sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile quam tu arbitraris conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt et, ut sint di, potest fieri ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille: Mihi vero, inquit, satis est argumenti et esse deos et consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo neque habes aliquid quod huic sermoni praevertendum putes. 11. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco. Hoc autem tempore, cum sit nihil aliud quod libenter agere possim, multo magis haveo audire de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi nec quod praeter ceteros ipse sentiam. Nam cum antiquissimam sententiam tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam sequor. Duo sunt enim divinandi genera, quorum alterum artis est, alterum naturae. 12. Quae est autem gens aut quae civitas quae non aut extispicum aut monstra aut fulgura interpretantium aut augurum aut astrologorum aut sortium—ea enim fere artis sunt—aut somniorum aut vaticinationum—haec enim duo naturalia putantur—praedictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis arbitror quam causas quaeri oportere. Est enim vis et natura quaedam, quae cum observatis longo tempore significationibus tum aliquo instinctu inflatuque divino futura praenuntiat. VII. Qua re omittat urgere Carneades, quod faciebat etiam Panaetius requirens Iuppiterne cornicem a laeva, corvum ab dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso et [in] significatione

eventus animadversa et notata. Nihil est autem quod non longinquitas temporum excipiente memoria prodendisque monumentis efficere atque adsequi possit. 13. Mirari licet quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera, quorum vim atque naturam ratio numquam explicavit, utilitate et ars est et inventor probatus. Age ea, quae quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, cum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana salis niveo spumata liquore
Tristificas certant Neptuno reddere voces,
Aut densus stridor cum celso e vertice montis
Ortus adaugescit scopulorum saepe repulsus.

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere causas praesensionum potest? Etsi video Boëthum Stoicum esse conatum, qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. 14. Illa vero cur eveniant quis probabiliter dixerit?

Rava fulix itidem fugiens e gurgite ponti
Nuntiat horribiles clamans instare procellas,
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat et adsiduas iacit ore querelas,
Cum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque non numquam cursans per littora cornix
Demersit caput et fluctum cervice recepit.

IX. 15. Videmus haec signa numquam fere mentientia nec tamen cur ita fiat videmus.

Vos quoque signa videtis, aquaï dulcis alumnae,
Cum clamore paratis inanes fundere voces
Absurdoque sono fontes et stagna cietis.

Quis est qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest in bestiis et ranunculis natura quaedam

significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves spectantes lumina caeli
Naribus umiferum duxere ex aëre sucum.

Non quaero cur, quoniam quid eveniat intellego.

Iam vero semper viridis semperque gravata
Lentiscus triplici solita grandescere fetu
Ter fruges fundens tria tempora monstrat arandi.

16. Ne hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si quo modo quidque fiat ignorem, quid fiat intellego. Pro omni igitur divinatione idem quod pro iis rebus, quas commemoravi, respondebo. X. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore repperit, rem ipsam inventor ex somnio, video, quod satis est: cur possit nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter quid fissum in extis, quid fibra valeat accipio: quae causa sit nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utimur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne cum multa alia mirabilia tum illud in primis: cum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus. XI. 17. Sed quo potius utar aut auctore aut teste quam te? cuius edidici etiam versus et libenter quidem, quos in secundo consulatus Urania Musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
Vertitur et totum collustrat lumine mundum
Menteque divina caelum terrasque petissit,
Quae penitus sensus hominum vitasque retentat
Aetheris aeterni saepta atque inclusa cavernis.

Et, si stellarum motus cursusque vagantes
Nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur,
Omnia iam cernes divina mente notata.
18. Nam primum astrorum volucres te consule motus
Concursusque graves stellarum ardore micantes
Tu quoque, cum tumulos Albano in monte nivales
Lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
Vidisti et claro tremulos ardore cometas,
Multaque misceri nocturna strage putasti:
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Cum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
Quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
Praecipites caeli partes obitusque petissens,
Aut cum terribili percussus fulmine civis
Luce serenanti vitalia lumina liquit,
Aut cum se gravido tremefecit corpore tellus?
Iam vero variae nocturno tempore visae
Terribiles formae bellum motusque monebant,
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant, tristes minitantia casus,
19. Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
Haec fore perpetuis signis clarisque frequentans
Ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
XII. Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aëre vetus venerataque Nattae
Concidit elapsaeque vetusto numine leges,
Et divum simulacra peremit fulminis ardor.
20. Hic silvestris erat Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat,
Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non artis scripta ac monumenta volutans
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civilem generosa a stirpe profectam
Vitare ingentem cladem pestemque monebant,
Vel legum exitium constanti voce ferebant,

Templa deumque adeo flammis urbemque iubebant
Eripere et stragem horribilem caedemque vereri:
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
Ni prius excelsum ad columen formata decore
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
Tum fore ut occultos populus sanctusque senatus
Cernere conatus posset, si solis ad ortum
Conversa, inde patrum sedes populique videret.
21. Haec tardata diu species multumque morata
Consule te tandem celsa est in sede locata:
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna,
Et clades patriae flamma ferroque parata
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
XIII. Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
Qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
22. Inque Academia umbrifera nitidoque Lycio
Fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae
Te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
Quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? 23. Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant aut qua arte perspici possint? Nescire me fateor, evenire autem te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quicquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti casu Venerium efficiunt. Num etiam centum Venerios, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? Aspersa temere pigmenta in tabula oris lineamenta effingere possunt. Num etiam Veneris Coae pulchritudinem effingi posse aspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A litteram impresserit, num propterea suspicari poteris Andro-

macham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci: credo aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim se profecto res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. 24. At non numquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio, ut *profectione laeti piscium lasciviam intuerentur*, ut ait Pacuvius, *nec tuendi satietas capere posset?*

Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare,
Tenebrae conduplicantur noctisque et nimbum occaecat nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit amisso exercitu? aut num propterea nulla est rei publicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, non nulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio omnisque opinabilis divinatio: coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. 25. Ea fallit fortasse non numquam, sed tamen ad veritatem saepissime derigit. Est enim ab omni aeternitate repetita, in qua cum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent iisdem signis antegressis, ars est effecta eadem saepe animadvertendo ac notando.

XV. Auspicia vero vestra quam constant! quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur—bona hoc tua venia dixerim—a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. 26. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiota-

rum regem commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit. Qui cum ex itinere quodam proposito, etiam constituto revertisset aquilae admonitus volatu, conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. 27. Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, cum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod postea quam a Caesare tetrarchia, regno pecuniaque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere: senatus enim auctoritatem et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam, sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse: antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. Necesse enim est offa obiecta cadere frustum ex pulli ore, cum pascitur. 28. Quod autem scriptum habetis tripudium fieri, si ex ea quid in solum ceciderit, hoc quoque, quod dixi, coactum tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, neglegentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui re omissa nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis—quamquam id ipsum aliquanto minus quam olim—sic tum avibus magnae res impetriri solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. 29. Ut P. Claudius Appii filius eiusque collega L. Iunius classes maximas perdiderunt, cum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui cum Achivi coepissent

. . . inter se strepere aperteque artem obterere extispicum,
Solvere imperat secundo rumore adversaque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit videmus dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscriberet. Esto: fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod ascripsit ob eam causam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea causa calamitatis fuit, non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam adferre potuisset causam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non causas adferunt cur quid eveniat, sed nuntiant eventura, nisi provideris. 30. Non igitur obnuntiatio Ateii causam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereat non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit.

XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit tum, cum urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, id est incurvum et leniter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit, cum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagrasset, inventus est integer. 31. Quid? multis annis post Romulum Prisco regnante Tarquinio quis veterum scriptorum non loquitur quae sit ab Atto Navio per lituum regionum facta discriptio? Qui cum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex iis amissa vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea: itaque sue inventa ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse, cumque in quattuor partes vineam divi-

sisset trisque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua, in regiones distributa mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata cum vicini omnes ad eum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. 32. Ex quo factum est ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cuius cum temptaret scientiam auguratus, dixit ei cogitare se quiddam: id possetne fieri consuluit. Ille augurio acto posse respondit. Tarquinius autem dixit se cogitasse cotem novacula posse praecidi. Tum Attum iussisse experiri. Ita cotem in comitium adlatam inspectante et rege et populo novacula esse discisam. Ex eo evenit ut et Tarquinius augure Atto Navio uteretur et populus de suis rebus ad eum referret. 33. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio supraque impositum puteal accepimus. Negemus omnia, comburamus annales, ficta haec esse dicamus, quidvis denique potius quam deos res humanas curare fateamur. Quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobat disciplinam? qui cum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomerium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui recentibus comitiis in senatum introducti negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. 34. Iis igitur adsentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum quod particeps esset artis, alterum quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui non ratione aut coniectura observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut soluto liberoque motu futura praesentiunt—quod et somniantibus saepe contingit et non numquam vaticinantibus

per furorem—ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracla etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino adflatuque funduntur: etsi ipsa sors contemnenda non est, si et auctoritatem habet vetustatis, ut hae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae ut in rem apte cadant fieri posse credo divinitus. Quorum omnium interpretes, ut grammatici poëtarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. 35. Quae est igitur ista calliditas res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio causam. Latet fortasse obscuritate involuta naturae. Non enim me deus ista scire, sed his tantum modo uti voluit. Utar igitur nec adducar aut in extis totam Etruriam delirare aut eamdem gentem in fulguribus errare aut fallaciter portenta interpretari, cum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae rei publicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. 36. Quid? qui irridetur, partus hic mulae nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus P. F., qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur et vir sapiens civisque praestans, nonne, ut C. Gracchus filius eius scriptum reliquit, duobus anguibus domi comprehensis haruspices convocavit? Qui cum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum: si feminam, ipsi, aequius esse censuit se maturam oppetere mortem quam P. Africani filiam adolescentem: feminam emisit, ipse paucis post diebus est mortuus. XIX. Irrideamus haruspices, vanos, futiles esse dicamus, quorumque disciplinam et sapientissimus vir et eventus ac res comprobavit, contemnamus, contemnamus etiam Babylonem et eos, qui e Caucaso caeli signa servantes numeris et motibus stellarum cursus persequuntur. Condemnemus, inquam, hos aut stultitiae aut vani-

tatis aut impudentiae, qui CCCCLXX. milia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent, et mentiri iudicemus nec saeculorum reliquorum iudicium, quod de ipsis futurum sit, pertimescere. 37. Age, barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? Quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus nec ullum sine locuplete auctore atque teste: quae, quia nota tibi sunt, relinquo: defendo unum hoc. Numquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem esset experta. Idem iam diu non facit. 38. Ut igitur nunc minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit, sic tum nisi summa veritate in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino adflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam exaruisse amnes aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit: magna enim quaestio est: modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeculis verax fuisse id oraculum.

XX. 39. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia. De quibus disputans Chrysippus multis et minutis somniis colligendis facit idem quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata declarant illa quidem acumen interpretis, sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, cum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responde-

runt, ut ait Philistus, eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. 40. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poëtarum? Narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

Eccita cum tremulis anus attulit artubus lumen,
Talia tum memorat lacrimans, exterrita somno:
"Eurudica prognata, pater quam noster amavit,
Vires vitaque corpus meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta
Et ripas raptare locosque novos: ita sola
Postilla, germana soror, errare videbar
Tardaque vestigare et quaerere te neque posse
Corde capessere: semita nulla pedem stabilibat.
41. Exin compellare pater me voce videtur
His verbis: 'O gnata, tibi sunt ante ferendae
Aerumnae, post ex fluvio fortuna resistet.'
Haec ecfatus pater, germana, repente recessit
Nec sese dedit in conspectum corde cupitus:
Quamquam multa manus ad caeli caerula templa
Tendebam lacrimans et blanda voce vocabam,
Vix aegro cum corde meo me somnus reliquit."

XXI. 42. Haec, etiam si ficta sunt a poëta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commenticium, quo Priamus est conturbatus, quia

. . . mater gravida parere se ardentem facem
Visa est in somnis Hecuba: quo facto pater
Rex ipse Priamus somnio, mentis metu
Perculsus, curis sumptus suspirantibus,
Exsacrificabat hostiis balantibus.
Tum coniecturam postulat pacem petens,
Ut se edoceret obsecrans Apollinem,
Quo sese vertant tantae sortes somnium.
Ibi ex oraclo voce divina edidit
Apollo, puerum primus Priamo qui foret
Postilla natus, temperaret tollere:
Eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo.

43. Sint haec, ut dixi, somnia fabularum, hisque adiungatur etiam Aeneae somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris Graecis annalibus eius modi est, ut om-

nia, quae ab Aenea gesta sunt quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt.

XXII. Sed propiora videamus. Cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

44. Quom iam quieti corpus nocturno impetu
Dedi sopore placans artus languidos,
Visust in somnis pastor ad me appellere
Pecus lanigerum eximia pulchritudine:
Duos consanguineos arietes inde eligi
Praeclarioremque alterum immolare me:
Deinde eius germanum cornibus conitier
In me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
Exin prostratum terra, graviter saucium,
Resupinum in caelo contueri maximum ac
Mirificum facinus: dextrorsum orbem flammeum
Radiatum solis liquier cursu novo.

45. Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta videamus:

Rex, quae in vita usurpant homines, cogitant, curant, vident,
Quaeque agunt vigilantes agitantque, ea si cui in somno accidunt,
Minus mirandum est, sed in re tanta haud temere improviso offerunt.
Proin vide ne, quem tu esse hebetem deputes aeque ac pecus,
Is sapientia munitum pectus egregium gerat
Teque regno expellat: nam id, quod de sole ostentum est tibi,
Populo commutationem rerum portendit fore
Perpropinquam. Haec bene verruncent populo. Nam quod ad dexteram
Cepit cursum ab laeva signum praepotens, pulcherrime
Auguratum est rem Romanam publicam summam fore.

XXIII. 46. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipsa domi consecravisset: ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, sanguinem visum esse fundere, qui cum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut

tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quae magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dinonis Persicis proferam? Nam cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra appetivisse manibus, cum se convolvens sol elaberetur et abiret: ei magos dixisse, quod genus sapientium et doctorum habebatur in Persis, ex triplici appetitione solis xxx. annos Cyrum regnaturum esse portendi. Quod ita contigit. Nam ad septuagesimum pervenit, cum xl. natus annos regnare coepisset. 47. Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans, si quidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, cum inscenderet in rogum ardentem: "O praeclarum discessum" inquit "e vita, cum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato in lucem animus excesserit!" Cumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret: "Optime" inquit "propediem te videbo." Quod ita contigit. Nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis, ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et magis. XXIV. 48. Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius scribit, cum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet dubitaretque utrum ea solida esset an extrinsecus inaurata, perterebravisse, cumque solidam invenisset statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere ne id faceret minarique, si id fecisset, se curaturam ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret, idque ab homine acuto non esse neglectum. Itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam et eam in summa columna collocavisse. 49. Hoc item in Sileni, quem Caelius sequitur, Graeca historia est: is aut

diligentissime res Hannibalis persecutus est: Hannibalem, cum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in deorum concilium vocari: quo cum venisset, Iovem imperasse ut Italiae bellum inferret ducemque ei unum e concilio datum, quo illum utentem cum exercitu progredi coepisse, tum ei ducem illum praecepisse ne respiceret, illum autem id diutius facere non potuisse elatumque cupiditate respexisse, tum visam beluam vastam et immanem circumplicatam serpentibus quacumque incederet omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere, et eum admiratum quaesisse de deo quodnam illud esset tale monstrum, et deum respondisse vastitatem esse Italiae praecepisseque ut pergeret protinus, quid retro atque a tergo fieret ne laboraret. 50. Apud Agathoclem scriptum in historia est Hamilcarem Karthaginiensem, cum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie cenaturum Syracusis: cum autem is dies illuxisset, magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam: quod cum sensissent Syracusani, improviso eos in castra irrupisse Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. 51. At vero P. Decius ille Q. F., qui primus e Deciis consul fuit, cum esset tribunus militum M. Valerio A. Cornelio consulibus a Samnitibusque premeretur noster exercitus, cum pericula proeliorum iniret audacius monereturque ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus: sibi in somnis visum esse, cum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxima gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, cum consul esset, devovit se et in aciem Latinorum irrupit armatus. Quo eius facto superati sunt et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret filius. XXV. 52. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum. Est apud Platonem Socrates, cum esset in

custodia publica, dicens Critoni suo familiari sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quendam eius modi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod, ut est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus—qui vir et quantus!—in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia, quorum eventus mirabiles exstiterunt. 53. Mentiri Xenophontem an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles et paene divino ipsene errat an alios vult errare, cum scribit Eudemum Cyprium familiarem suum iter in Macedoniam facientem Pheras venisse, quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur: in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere fore ut perbrevi convalesceret paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles consecuta, et convaluisse Eudemum et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum: quinto autem anno exeunte, cum esset spes ex illo somnio in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, proeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, cum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. 54. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poëtam quidem divinum, Sophoclem, qui, cum ex aede Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem qui id fecisset. Quod semel ille iterumque neglexit. Ubi idem saepius, ascendit in Areum pagum: detulit rem. Areopagitae comprehendi iubent eum, qui a Sophocle erat no-

minatus. Is quaestione adhibita confessus est pateramque rettulit. Quo facto fanum illud Indicis Herculis nominatum est.

XXVI. 55. Sed quid ego Graecorum? Nescio quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Caelius. Cum bello Latino ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata. Itaque ludis intermissis instaurativi constituti sunt. Qui ante quam fierent cumque iam populus consedisset, servus per circum, cum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire qui diceret praesulem sibi non placuisse ludis idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare: illum non esse ausum. Iterum esse idem iussum et monitum ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. Exin filium eius esse mortuum, eandem in somnis admonitionem fuisse tertiam. Tum illum etiam debilem factum rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecticula in curiam esse delatum, cumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis salvum revertisse. Itaque somnio comprobato a senatu ludos illos iterum instauratos memoriae proditum est. 56. C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Caelium est, sibi in somnis quaesturam non petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc, ante quam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Caelius et dixisse multis. Quo somnio quid inveniri potest certius?

XXVII. Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: qui cum ignotum quemdam proiectum mortuum vidisset eumque humavisset haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est ne id faceret ab eo, quem sepultura adfecerat: si navigasset, eum naufragio esse peritu-

rum: itaque Simonidem redisse, perisse ceteros, qui tum navigassent. 57. Alterum ita traditum, clarum admodum somnium. Cum duo quidam Arcades familiares iter una facerent et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum. Qui ut cenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur: eum primo perterritum somnio surrexisse: dein cum se collegisset idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse: tum ei dormienti eumdem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur, se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum et supra stercus iniectum, petere ut mane ad portam adesset, prius quam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero eum somnio commotum mane bubulco praesto ad portam fuisse, quaesisse ex eo quid esset in plaustro: illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse, cauponem re patefacta poenas dedisse.

XXVIII. 58. Quid hoc somnio dici potest divinius? Sed quid aut plura aut vetera quaerimus? Saepe tibi meum narravi, saepe ex te audivi tuum somnium: me, cum Asiae provinciae praeessem, vidisse in quiete, cum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse timore perterritum: tum te repente laetum exstitisse eodemque equo adversam ascendisse ripam nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii, mihique a peritis in Asia praedictum est fore eos eventus rerum, qui acciderunt. 59. Venio nunc ad tuum. Audivi equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Sallustius narravit, cum in illa fuga nobis gloriosa, patriae calamitosa in villa quadam campi Atinatis maneres magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arte et graviter

dormitare coepisse. Itaque, quamquam iter instaret, te tamen silentium fieri iussisse neque esse passum te excitari: cum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, cum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te quid tristis esses, cumque tu te patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dexteram tuam et bono animo te iussisse esse lictorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret, et dixisse in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamasse Sallustius narrat reditum tibi celerem et gloriosum paratum et te ipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses in monumento Marii de tuo reditu magnificentissimum illud senatus consultum esse factum referente optimo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro incredibili clamore et plausu comprobatum, dixisse te nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

XXIX. 60. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quaedam, contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. Nunc onusti cibo et vino perturbata et confusa cernimus. Vide quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim: "Cum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat, illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis immanitas, cum sit immoderato tumefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari. Itaque huic omnia visa obiciuntur a mente ac ratione vacua, ut aut cum matre corpus miscere videatur aut cum quovis alio vel homine vel deo, saepe belua, atque etiam trucidare aliquem et impie cruentari multaque facere impure atque taetre cum temeritate et impudentia. 61. At qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta saturataque

bonarum cogitationum epulis, eaque parte animi quae voluptate alitur, nec inopia enecta nec satietate adfluenti — quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam sive abundat atque adfluit—illa etiam tertia parte animi, in qua irarum exsistit ardor, sedata atque restincta, tum eveniet duabus animi temerariis partibus compressis ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat et se vegetam ad somniandum acremque praebeat, tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia." Haec verba ipsa Platonis expressi. XXX. 62. Epicurum igitur audiemus potius? Namque Carneades concertationis studio modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? Sentit autem nihil umquam elegans nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igitur Plato sic ad somnum proficisci corporibus adfectis, ut nihil sit quod errorem animis perturbationemque adferat. Ex quo etiam Pythagoreis interdictum putatur ne faba vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus tranquillitati mentis quaerentis vera contrariam. 63. Cum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. Iacet enim corpus dormientis ut mortui, viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, cum omnino corpore excesserit. Itaque appropinquante morte multo est divinior. Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero adfecti, instare mortem. Itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum, tumque vel maxime laudi student, eosque, qui secus quam decuit vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet. 64. Divinare autem morientes illo etiam exemplo confirmat Posidonius, quo adfert Rhodium quendam morientem sex aequales nominasse et dixisse qui primus eorum, qui secundus, qui deinde deinceps moriturus esset.

Sed tribus modis censet deorum appulsu homines somniare: uno quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur, altero quod plenus aër sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant, tertio quod ipsi di cum dormientibus colloquantur. Idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. 65. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat. XXXI. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praesagibat animus frustra me ire, cum exirem domo.

"Sagire" enim sentire acute est: ex quo "sagae" anus, quia multa scire volunt, et "sagaces" dicti canes. Is igitur, qui ante sagit quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire.

66. Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

H. Sed quid oculis rabere visa es derepente ardentibus?
Ubi illa tua paulo ante sapiens virginalis modestia?
C. Mater, optimarum multo mulier melior mulierum,
Missa sum superstitiosis hariolationibus:
Namque Apollo fatis fandis dementem invitam ciet.
Virgines aequales vereor, patris mei meum factum pudet,
Optimi viri. Mea mater, tui me miseret, mei piget.
Optimam progeniem Priamo peperisti extra me: hoc dolet,
Men obesse, illos prodesse, me obstare, illos obsequi.

O poëma tenerum et moratum atque molle! Sed hoc minus ad rem. 67. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

Adest, adest fax obvoluta sanguine atque incendio!
Multos annos latuit: cives, ferte opem et restinguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur

Iamque mari magno classis cita
Texitur: exitium examen rapit:
Adveniet, fera velivolantibus
Navibus complebit manus litora.

XXXII. 68. Tragoedias loqui videor et fabulas. At ex te ipso non commenticiam rem, sed factam eiusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio, cum praetorio imperio classi Rhodiae praeesset, cum primis hominem prudentem atque doctum, eumque dixisse remigem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum madefactum iri minus xxx diebus Graeciam sanguine, rapinas Dyrrhachii et conscensionem in naves cum fuga fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore, sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalica fuga venisse Labienum: qui cum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. 69. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat et naves subito perterriti metu conscendistis et noctu ad oppidum respicientes flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis, postremo a Rhodia classe deserti verum vatem fuisse sensistis.

70. Exposui quam brevissime potui somnii et furoris oracula quae carere dixeram arte. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet, animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intellegitur esse extra divinum animum humanus unde ducatur, humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam: quae autem pars animi rationis atque intellegentiae sit particeps, eam tum

maxime vigere, cum plurimum absit a corpore. 71. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum Cratippus solet rationem concludere hoc modo: "Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere, qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem quis, cum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere, satis est ad confirmandam divinationem semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia, esse igitur divinationem confitendum est."

XXXIII. 72. Quae vero aut coniectura explicantur aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur: in quo haruspices, augures coniectoresque numerantur. Haec improbantur a Peripateticis, a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina, quod Etruscorum declarant et haruspicini et fulgurales et tonitruales libri, vestri etiam augurales, alia autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est et ut in Sullae scriptum historia videmus, quod te inspectante factum est, ut cum Sulla in agro Nolano immolaret ante praetorium, ab infima ara subito anguis emergeret, cum quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret: id cum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam florentissima Samnitium castra cepit. 73. Facta coniectura etiam in Dionysio est paulo ante quam regnare coepit: qui cum per agrum Leontinum iter faciens equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus non exstitit: quem cum maxima contentione non potuisset extrahere,

discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Cum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum respexitque et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen apium consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit. XXXIV. 74. Quid? Lacedaemoniis, paulo ante Leuctricam calamitatem, quae significatio facta est, cum in Herculis fano arma sonuerunt Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae repagulis subito se ipsae aperuerunt, armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Cumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic adsidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere soleret: canere, si vicisset. 75. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et in Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statua, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus, stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae, paulo ante Leuctricam pugnam deciderunt neque repertae sunt. 76. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, cum oraculum ab Iove Dodonaeo petivissent de victoria sciscitantes legatique [*vas*] illud, in quo inerant sortes, collocavissent, simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur de salute Lacedaemoniis

esse, non de victoria cogitandum. XXXV. 77. Quid? bello Punico secundo nonne C. Flaminius consul iterum neglexit signa rerum futurarum magna cum clade rei publicae? Qui exercitu lustrato cum Arretium versus castra movisset et contra Hannibalem legiones duceret, et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris sine causa repente concidit nec eam rem habuit religioni, obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret proelium. Idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem proelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Cum ille quiescendum respondisset, Flaminius: "Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur." Itaque signa convelli et se sequi iussit. Quo tempore cum signifer primi hastati signum non posset movere loco nec quicquam proficeretur, plures cum accederent, Flaminius re nuntiata suo more neglexit. Itaque tribus horis concisus exercitus atque ipse interfectus est. 78. Magnum illud etiam, quod addidit Caelius, eo tempore ipso, cum hoc calamitosum fieret proelium, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia compluribusque insulis totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint terraeque desederint fluminaque in contrarias partes fluxerint atque in amnes mare influxerit. XXXVI. Fiunt certe divinationum coniecturae a peritis. Midae illi Phrygi, cum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore praedictum est: quod evenit. At Platoni cum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est singulari illum suavitate orationis fore. Ita futura eloquentia provisa in infante est. 79. Quid? amores ac deliciae tuae Roscius num aut ipse aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? Qui cum esset in cunabulis educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini, noctu lumine apposito exper-

recta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu. Quo aspectu exterrita clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices rettulit, qui responderunt nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Pasiteles caelavit argento et noster expressit Archias versibus. Quid igitur exspectamus? an, dum in foro nobiscum di immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt, quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. Quid enim? non videmus quam sint varia terrarum genera, ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis et in Asia Plutonia, quae vidimus, et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres, aliae quae acuta ingenia gignant, aliae quae retunsa: quae omnia fiunt et ex caeli varietate et ex dispari aspiratione terrarum.

80. Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus ut pellantur animi vehementius, saepe etiam cura et timore, qualis est illa

Flexanima tamquam lymphata aut Bacchi sacris
Commota in tumulis Teucrum commemorans suum.

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. Negat enim sine furore Democritus quemquam poëtam magnum esse posse, quod idem dicit Plato. Quem, si placet, appellet furorem, dum modo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in causis, quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te saepe vidi et, ut ad leviora veniamus, in Aesopo familiari tuo tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

81. Obiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt, speciem autem offerunt: quod contigisse Brenno dicitur eiusque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt ex oraculo ecfatam esse Pythiam:

> Ego providebo rem istam et albae virgines.

Ex quo factum ut viderentur virgines ferre arma contra et nive Gallorum obrueretur exercitus. XXXVIII. Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum. Ego autem haud scio an nec cardiacis hoc tribuendum sit nec phreneticis: animi enim integri, non vitiosi corporis est divinatio.

82. Quam quidem esse re vera hac Stoicorum ratione concluditur: "Si sunt di neque ante declarant hominibus quae futura sint, aut non diligunt homines aut quid eventurum sit ignorant aut existimant nihil interesse hominum scire quid sit futurum aut non censent esse suae maiestatis praesignificare hominibus quae sint futura aut ea ne ipsi quidem di significare possunt. At neque non diligunt nos—sunt enim benefici generique hominum amici—neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt, neque nostra nihil interest scire ea, quae eventura sunt—erimus enim cautiores, si sciemus, neque hoc alienum ducunt maiestate sua, nihil est enim beneficentia praestantius—neque non possunt futura praenoscere. 83. Non igitur sunt di nec significant futura. Sunt autem di, significant ergo. Et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam—frustra enim significarent—nec, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio."

XXXIX. 84. Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. Quid est igitur cur dubitandum sit quin sint ea, quae disputavi, verissima, si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes,

si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est, si summi philosophi, si poëtae, si sapientissimi viri, qui res publicas constituerunt, qui urbes condiderunt? An dum bestiae loquantur exspectamus, hominum consentiente auctoritate contenti non sumus? 85. Nec vero quicquam aliud adfertur cur ea, quae dico, divinandi genera nulla sint, nisi quod difficile dictu videtur quae cuiusque divinationis ratio, quae causa sit. Quid enim habet haruspex cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus et proferat diem? quid augur cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus cur stella Iovis aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit, Saturni Martisve contraria? cur autem deus dormientes nos moneat, vigilantes neglegat? Quid deinde causae est cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? 86. Cur fiat quidque quaeris? Recte omnino. Sed non nunc id agitur. Fiat necne fiat, id quaeritur. Ut, si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se adliciat et attrahat, rationem cur id fiat adferre nequeam, fieri omnino neges. Quod idem facis in divinatione, quam et cernimus ipsi et audimus et legimus et a patribus accepimus: neque ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit, et, postea quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. 87. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate, excepi de antiquis praeter Xenophanem neminem, adiunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos. Unus dissentit Epicurus. Quid vero hoc turpius quam quod idem nullam censet gratuitam esse virtutem?

XL. Quis est autem quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum eumque ducem classium fuisse ad Ilium, auspicio-

rum credo scientia, non locorum. 88. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures, iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphiaraus et Tiresias, non humiles et obscuri neque eorum similes, ut apud Ennium est,

Qui sui quaestus causa fictas suscitant sententias,

sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait "solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo." Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae, deus ut haberetur atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. 89. Quid? Asiae rex Priamus nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. Quid? Polyïdum Corinthium nonne Homerus et aliis multa et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim sapere, sic divinare regale ducebant, ut testis est nostra civitas, in qua et reges augures et postea privati eodem sacerdotio praediti rem publicam religionum auctoritate rexerunt. XLI. 90. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est, si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Aeduum hospitem tuum laudatoremque cognovi, qui et naturae rationem, quam φυσιολογίαν Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur et partim auguriis, partim coniectura quae essent futura dicebat, et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi causa atque inter se colloquendi, quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. 91. Nec quisquam rex Persarum

potest esse qui non ante magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera quaedam et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est, qua in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clutidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. 92. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit, eademque interpretatur quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus tum, cum florebat imperium, decrevit ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem et Pisidae et Cilices et Arabum natio avium significationibus plurimum obtemperant, quod idem factitatum in Umbria accepimus.

XLII. 93. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii in camporum patentium aequoribus habitantes, cum ex terra nihil emineret quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt, Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt, quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant et quod ob eandem causam multa inusitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu [et satu], portentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. Quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt, ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur.

94. Arabes autem et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt. Eademque et Pisidiae causa fuit et huic nostrae Umbriae. Tum Caria tota praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. 95. Quis vero non videt in optima quaque re publica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex umquam fuit, quis populus qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen [et discrimen] salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis [dum habent auspicia]. Externa videamus. Namque et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos μάντεις vocant, adhibuerunt, et Lacedaemonii regibus suis augurem adsessorem dederunt, itemque senibus—sic enim consilium publicum appellant—augurem interesse voluerunt, iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum aut ab Hammone aut a Dodona petebant. 96. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rem publicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit. Quas cum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi causa incubabant, quia vera quietis oracula ducebant. 97. Ad nostra iam redeo. Quotiens senatus decemviros ad libros ire iussit, quantis in rebus quamque saepe responsis haruspicum paruit! Nam et cum duo visi soles essent et cum tres lunae et cum faces et cum sol nocte visus esset et cum e caelo fremitus auditus et cum caelum discessisse visum est atque in

eo animadversi globi. Delata etiam ad senatum labes agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra desedisset Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset, quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur. Inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. 98. Quid? cum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid? ortus androgyni nonne fatale quoddam monstrum fuit? quid? cum fluvius Atratus sanguine fluxit? quid? cum saepe lapidum, sanguinis non numquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid? cum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in Aventino portae et homines, Tusculi aedes Castoris et Pollucis Romaeque Pietatis? Nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt? XLIV. 99. Caeciliae Q. filiae somnio modo Marsico bello templum est a senatu Iunoni Sospitae restitutum. Quod quidem somnium Sisenna cum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tum insolenter, credo ab Epicurio aliquo inductus, disputat somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat exponitque initio belli Marsici et deorum simulacra sudavisse et sanguinem fluxisse et discessisse caelum et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent, et Lanuvii clipeos, quod haruspicibus tristissimum visum esset, a muribus esse derosos. 100. Quid? quod in annalibus habemus Veienti bello, cum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quendam ad nos hominem nobilem profugisse eumque dixisse ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret, et, si lacus emissus lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano: sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore. Ex quo illa admirabilis a maioribus Albanae aquae

facta deductio est. Cum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere: in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere "fore ut brevi a Gallis Roma caperetur," quod quidem sexennio post Veios captos esse factum videmus. XLV. 101. Saepe etiam et in proeliis Fauni auditi et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur. Cuius generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non multo ante urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est, "ut muri et portae reficerentur: futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur." Quod neglectum, cum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem expiatum est. Ara enim Aio Loquenti, quam saeptam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, cum terrae motus factus esset, "ut sue plena procuratio fieret," vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse: quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a dis significata et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

102. Neque solum deorum voces Pythagorei observitaverunt, sed etiam hominum quae vocant omina. Quae maiores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis: "Quod bonum, faustum, felix fortunatumque esset," praefabantur, rebusque divinis, quae publice fierent, ut "faverent linguis" imperabatur, inque feriis imperandis ut "litibus et iurgiis se abstinerent." Itemque in lustranda colonia ab eo, qui eam deduceret, et cum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus qui hostias ducerent eligebantur. Quod idem in dilectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. 103. Quae quidem a te scis et consule et imperatore summa religione esse servata. Praerogativam etiam maiores omen iustorum comitiorum esse

voluerunt. XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paullus consul iterum, cum ei bellum ut cum rege Perse gereret obtigisset, ut ea ipsa die domum ad vesperum rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animum advertit tristiculam. "Quid est" inquit, "mea Tertia? quid tristis es?"—"Mi pater" inquit, "Persa periit." —Tum ille artius puellam complexus: "Accipio omen" inquit "mea filia." Erat autem mortuus catellus eo nomine. 104. L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, cum diceret Caeciliam Metelli, cum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi causa, quod fieri more veterum solebat. Cum virgo staret et Caecilia in sella sederet neque diu ulla vox exstitisset, puellam defetigatam petisse a matertera, ut sibi concederet paulisper ut in eius sella requiesceret, illam autem dixisse: "Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes." Quod omen res consecuta est. Ipsa enim brevi mortua est, virgo autem nupsit cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni vel etiam rideri praeclare intellego, sed id ipsum est deos non putare, quae ab iis significantur contemnere.

XLVII. 105. Quid de auguribus loquar? Tuae partes sunt: tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi App. Claudius augur consuli nuntiavit addubitato Salutis augurio bellum domesticum triste ac turbulentum fore: quod paucis post mensibus exortum paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer adsentior. Solus enim multorum annorum memoria non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. Quem irridebant collegae tui eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. Quibus nulla videbatur in auguriis aut auspiciis praesensio aut scientia veritatis futurae, sapienter aiebant ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est: neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec

in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent. Sed difficultas laborque discendi disertam neglegentiam reddidit. Malunt enim disserere nihil esse in auspiciis quam quid sit ediscere. 106. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissimum te auctore:

Hic Iovis altisoni subito pennata satelles
Arboris e trunco serpentis saucia morsu
Subrigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum et varia graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
Abicit efflantem et laceratum adfligit in unda,
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pennis lapsuque volantem
Conspexit Marius, divini numinis augur,
Faustaque signa suae laudis reditusque notavit,
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

XLVIII. 107. Atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus fuit, nec fictus ad opiniones imperitorum, sed a certis acceptus et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

Curantes magna cum cura tum cupientes
Regni dant operam simul auspicio augurioque.
Hinc Remus auspicio se devovet atque secundam
Solus avem servat. At Romulus pulcher in alto
Quaerit Aventino, servat genus altivolantum.
Certabant urbem Romam Remoramne vocarent.
Omnibus cura viris uter esset induperator.
Exspectant veluti, consul cum mittere signum
Volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
108. Quam mox emittat pictis e faucibus currus:
Sic exspectabat populus atque ora tenebat
Rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albus recessit in infera noctis.
Exin candida se radiis dedit icta foras lux.
Et simul ex alto longe pulcherrima praepes

Laeva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
Cedunt de caelo ter quattor corpora sancta
Avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
Auspicio regni stabilita scamna solumque.

XLIX. 109. Sed unde huc digressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare quam ob rem quidque fiat et tantum modo fieri ea, quae commemoravi, doceam, parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid? si etiam ratio exstat artificiosae praesensionis facilis, divinae autem paulo obscurior? Quae enim extis, quae fulguribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Adfert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam: quae potest esse etiam sine motu atque impulsu deorum, cum quid ex quoque eveniat et quid quamque rem significet crebra animadversione perspectum est. 110. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi: quae physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum, a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos et libatos habemus, cumque omnia completa et referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt disiunguntque se a societate divina vinclis corporis impediti. 111. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae: nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum eluviones et deflagrationem futuram aliquando caeli atque terrarum. Alii autem in re publica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt: quos prudentes possumus dicere, id est, providentes, divinos nullo modo possumus, non plus quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores suos

convinceret ostenderetque etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, ante quam florere coepisset, in agro Milesio coëmisse dicitur. 112. Animadverterat fortasse quadam scientia olearum ubertatem fore. Et quidem idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur. L. Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt, sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta linquerent armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum, cum et urbs tota corruit et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem ille Pythagorae magister potius divinus habebitur quam physicus, quod, cum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare. 113. Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi cum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore. Quod aut vatibus contingit aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur et, ut dixi, a Cratippo nostro: si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola: sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid idque non parvum vaticinationes cum somniis, nihil est quod cum his magno opere pugnemus, praesertim cum sint qui omnino nullam divinationem probent. 114. Ergo et ii, quorum animi spretis corporibus evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati cernunt illa profecto, quae vaticinantes praenuntiant, multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent, ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. Multos nemora silvaeque, multos amnes aut maria commovent, quorum furibunda mens videt ante multo quae sunt futura. Quo de genere illa sunt:

Eheu videte!
Iudicabit inclutum iudicium inter deas tris aliquis:
Quo iudicio Lacedaemonia mulier, Furiarum una, adveniet.

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

Versibus, quos olim Fauni vatesque canebant.

115. Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur. Quo de genere Apollinis operta prolata sunt. Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum quibus inflatae mentes oracula funderent.

LI. Atque haec quidem vatum ratio est, nec dissimilis sane somniorum. Nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis, liberque est sensibus et omni impeditione curarum iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est adfectus, ut sopito corpore ipse vigilet. Haec somniantis est divinatio. 116. Hic magna quaedam exoritur neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio, eodemque modo et oraculorum et vaticinationum sunt explanatores, ut grammatici poëtarum. Nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset quem ad modum ad eorum venas perveniretur, nec fruges terrae bacasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et condiciones tradidisset: materia deinde quid iuvaret, nisi consectionis eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam di hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

117. Quo modo autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant, sint haec, quae quaerimus, faciliora. Continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est de natura deorum, quae a te secundo libro est explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud, quod hunc locum continet, de quo agimus: "esse deos et eorum providentia mundum administrari eosdemque consulere rebus humanis nec solum universis, verum etiam singulis." Haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli, profecto hominibus a dis futura significari necesse est. LII. 118. Sed distinguendum videtur quonam modo. Nam non placet Stoicis singulis iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum: neque enim decorum est nec dis dignum nec fieri ullo pacto potest, sed ita a principio incohatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur. Male coniecta maleque interpretata falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quandam vim divinam hominum vitam continentem, non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo, et tum ipsum, cum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid aut supersit: parvis enim momentis multa natura aut adfingit aut mutat aut detrahit. 119. Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento quod paulo ante interitum Caesaris contigit: qui cum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal quod sanguinem habeat sine corde esse

posse? Qua ille rei novitate [*non est*] perculsus, cum Spurinna diceret timendum esse ne et consilium et vita deficeret: earum enim rerum utrumque a corde proficisci. Postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a dis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Cum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset, intellegendum est in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse. LIII. 120. Eademque efficit in avibus divina mens, ut tum huc, tum illuc volent alites, tum in hac, tum in illa parte se occultent, tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si omne animal, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit, eaque ante efficit paene quam cogitat, quanto id deo est facilius, cuius numini parent omnia? 121. Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit, quale scriptum illud videmus: si luna paulo ante solis ortum defecisset in signo Leonis, fore ut armis Dareus et Persae ab Alexandro et Macedonibus proelio vincerentur Dareusque moreretur, et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi, et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore ut ab exteris gentibus vinceretur ea res publica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus, Croesi filium, cum esset infans, locutum, quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti quae historia non prodidit? Ut igitur, qui se tradet ita quieti, praeparato animo cum bonis cogitationibus tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somnis, sic castus animus purusque vigilantis et ad astrorum et ad avium reliquorumque signorum et ad extorum veritatem est paratior. LIV. 122. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus quodque ab ipso in

libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod δαιμόνιον appellat, cui semper ipse paruerit, numquam impellenti, saepe revocanti. Et Socrates quidem—quo quem auctorem meliorem quaerimus?—Xenophonti consulenti sequereturne Cyrum, postea quam exposuit quae ipsi videbantur: "Et nostrum quidem" inquit "humanum est consilium, sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum," ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper rettulerunt. 123. Scriptum est item, cum Critonis sui familiaris oculum adligatum vidisset, quaesivisse quid esset: cum autem ille respondisset in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum suum recidisse, tum Socrates: "Non enim paruisti mihi revocanti, cum uterer qua soleo praesagitione divina." Idem etiam Socrates, cum apud Delium male pugnatum esset Lachete praetore fugeretque cum ipso Lachete, ut ventum est in trivium, eadem qua ceteri fugere noluit. Quibus quaerentibus cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit. Tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt. Quae praetermittam: tibi enim nota sunt, mihi ad commemorandum non necessaria. 124. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divinum, quod, cum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori: neque enim domo egredienti neque illud suggestum, in quo causam dixerat, ascendenti signum sibi ullum quod consuesset a deo quasi mali alicuius impendentis datum.

LV. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum, potest aliquod latuisse aut ipsum aut quod esset illi

contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est non modo plura, sed etiam pauciora divine praesensa et praedicta reperiri. 125. Quin etiam hoc non dubitans dixerim, si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut, cum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quicquam casu et fortuito factum esse appareat, esse certe divinationem idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura vis omnis divinandi ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est, ordinem seriemque causarum, cum causae causa nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod cum ita sit, nihil est factum quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil est futurum, cuius non causas id ipsum efficientes natura contineat. 126. Ex quo intellegitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, causa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint et quae instant fiant et quae sequuntur futura sint. Ita fit ut et observatione notari possit quae res quamque causam plerumque consequatur, etiam si non semper: nam id quidem adfirmare difficile est: easdemque causas veri simile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas aut in quiete videant. LVI. 127. Praeterea cum fato omnia fiant—id quod alio loco ostendetur—si quis mortalis possit esse, qui colligationem causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat causas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod cum nemo facere nisi deus possit, relinquendum est homini ut signis quibusdam consequentia declarantibus futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt, sed est quasi rudentis explicatio sic traductio temporis nihil novi efficientis et primum quidque

replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum et notas cernunt: ad quas adhibita memoria et diligentia ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum signorumque caelestium. 128. Non est igitur ut mirandum sit ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. Sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur, sic in causis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens aut soluta somno cernit aut ratio aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit multo ante praedicunt, sic qui cursum rerum eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper aut, si id difficile est, plerumque, quod si ne id quidem conceditur, non numquam certe quid futurum sit intellegunt. Atque haec quidem et quaedam huius modi argumenta cur sit divinatio ducuntur a fato.

LVII. 129. A natura autem alia quaedam ratio est, quae docet quanta sit animi vis seiuncta a corporis sensibus: quod maxime contingit aut dormientibus aut mente permotis. Ut enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se quid quisque sentiat, ex quo fit ut homines, etiam cum taciti optent quid aut voveant, non dubitent quin di illud exaudiant, sic animi hominum, cum aut somno soluti vacant corpore aut mente permoti per se ipsi liberi incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt. 130. Atque hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus, sed tamen id quoque rimatur quantum potest Posidonius. Esse censet in natura signa

quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum Caniculae diligenter quotannis solere servare coniecturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pestilens annus futurus sit. Nam si obscurior quasi caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse caelum, ut eius aspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida stella apparuerit, significari caelum esse tenue purumque et propterea salubre. 131. Democritus autem censet sapienter instituisse veteres ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta, quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi, non numquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. Quae si a natura profecta observatio atque usus agnovit, multa adferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur, ut ille Pacuvianus qui in Chryse physicus inducitur minime naturam rerum cognosse videatur:

Nam istis, qui linguam avium intellegunt,
Plusque ex alieno iecore sapiunt quam ex suo,
Magis audiendum quam auscultandum censeo.

Cur? quaeso, cum ipse paucis interpositis versibus dicas satis luculente:

Quidquid est hoc, omnia animat, format, alit, auget, creat,
Sepelit recipitque in sese omnia, omniumque idem est pater:
Indidemque eademque oriuntur de integro atque eodem occidunt.

Quid est igitur cur, cum domus sit omnium una eaque communis cumque animi hominum semper fuerint futurique sint, cur ii quid ex quoque eveniat et quid quamque rem significet perspicere non possint? Haec habui, inquit, de divinatione quae dicerem.

LVIII. 132. Nunc illa testabor, non me sortilegos neque eos, qui quaestus causa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere. Non habeo denique nauci

Marsum augurem, non haruspices vicanos, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum. Non enim sunt ii aut scientia aut arte divini,

> Sed superstitiosi vates impudentesque harioli,
> Aut inertes aut insani aut quibus egestas imperat:
> Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam:
> Quibus divitias pollicentur, ab iis drachumam ipsi petunt.
> De his divitiis sibi deducant drachumam, reddant cetera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus "esse deos" censet, "sed eos non curare opinatur quid agat humanum genus." Ego autem, qui et curare arbitror et monere etiam ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa divinationem probo. Quae cum dixisset Quintus: Praeclare tu quidem, inquam, paratus . . .

[*Desunt pauca quaedam.*]

M. TULLII CICERONIS
DE DIVINATIONE
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc altero de divinatione libro Cicero postquam de libris suis ante hos de divinatione libros scriptis et de studiis suis omnino exposuit, cap. 1, 2, § 1–7, contra rationem Stoicam a Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputare instituit. Initium facit a Carneadis argumento nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies. Nullam enim esse divinationem neque earum rerum, quae sensibus percipiantur, neque earum, quae arte tractentur, neque earum, quae in re publica versentur, cap. 3, 4, § 8–12. Praeterea non concedendum videri divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum: primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta: deinde si fortuita dicantur, quae neque ratione neque arte provideri possint, quod in fortuna posita sint, nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam et omnia, quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse iudicent, nihil prodesse divinationem, cap. 5–8, § 12–21, et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam, cap. 9, § 22–24, et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina possit, cap. 10, § 25, 26. Deinceps singula divinationis genera, quae cap. 11, § 26, 27 denuo partitur, refutare adgreditur. Ac de haruspicina quidem disputat, id est, de extis, cap. 12–16, § 28–37; de fulguribus, cap. 17–21, § 38–49; de ostentis, cap. 22–32, § 49–69. Deinde monstrat quam vana sint auspicia, cap. 33–40, § 70–84. Tum de sortibus agit, cap. 41, § 85–87, et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate, cap. 42–47, § 87–99. Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera, cap. 48, § 100, alterum praedictionis furore quodam natae, quo etiam librorum Sibyllinorum alio-

rumque oraculorum sortes et vaticinia refert, cap. 49–57, § 101–118, somniorum alterum cap. 58–71, § 119–142 attingit. In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet, cap. 72, § 148–150.

I. 1. Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere rei publicae, nulla maior occurrebat quam si optimarum artium vias traderem meis civibus: quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus ut maxime potuimus ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus "Hortensius," et quod genus philosophandi minime adrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur quattuor "Academicis" libris ostendimus. 2. Cumque fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut quid a quoque et quid contra quemque philosophum diceretur intellegi posset. Totidem subsecuti libri "Tusculanarum disputationum" res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus, quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat: docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. 3. Quibus rebus editis tres libri perfecti sunt "de natura deorum," in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut plene esset cumulateque perfecta, "de divinatione" ingressi sumus his libris scribere. Quibus, ut est in animo, "de fato" si adiunxerimus, erit abunde satis factum toti huic quaestioni. Atque his libris adnumerandi sunt sex "de re publica," quos tunc scripsimus, cum gubernacula rei publicae tenebamus. Magnus locus philosophiaeque proprius a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peripateticorum familia

tractatus uberrime. Nam quid ego de "consolatione" dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur, ceteris item multum illam profuturam puto. Interiectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum "de senectute" misimus. In primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur et fortis, "Cato" noster in horum librorum numero ponendus est. 4. Cumque Aristoteles itemque Theophrastus, excellentes viri cum subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in eundem librorum numerum referendi videntur. Ita tres erunt "de oratore," quartus "Brutus," quintus "orator." II. Adhuc haec erant. Ad reliqua alacri tendebamus animo sic parati, ut, nisi quae causa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur qui non Latinis litteris illustratus pateret. Quod enim munus rei publicae adferre maius meliusve possumus quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda atque coërcenda sit. 5. Nec vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adulescentes se ad haec studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in re publica late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate provecti in nostris libris acquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius in dies incitatur: quos quidem plures quam rebar esse cognovi. Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non egeant. 6. Quod adsequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae causam attulit casus gravis civitatis, cum in armis civilibus nec tueri meo more rem publicam nec nihil agere poteram nec quid potius quod quidem me dignum esset agerem reperiebam. Dabunt igitur mihi veni-

am mei cives vel gratiam potius habebunt, quod, cum esset in unius potestate res publica, neque ego me abdidi neque deserui neque adflixi neque ita gessi quasi homini aut temporibus iratus neque porro ita aut adulatus aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae paeniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. 7. Quod cum accidisset nostrae rei publicae, tum pristinis orbati muneribus haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur et prodessemus civibus nostris qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, contionabamur, philosophiam nobis pro rei publicae procuratione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de re publica consuli coepti sumus, tribuenda est opera rei publicae vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda, tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. 8. Nam cum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lycio est, adsedimus. Atque ego: Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti, quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut adfirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem quod dicerem, ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. 9. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quaerere solebat, quarumnam rerum divinatio esset, earumne, quae sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangi-

mus. Num quid ergo in iis rebus est quod provisione aut permotione mentis magis quam natura ipsa sentiamus? aut num nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit quae alba sint, quae nigra dicere, aut, si surdus sit, varietates vocum aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates aut hariolos, sed medicos solemus adducere, nec vero, qui fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. 10. Eadem in litteris ratio est reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere sol maiorne quam terra sit an tantus quantus videatur? lunaque suo lumine an solis utatur? sol, luna quem motum habeant, quem quinque stellae, quae errare dicuntur? Nec haec qui divini habentur profitentur se esse dicturos, nec eorum, quae in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint: sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum. IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, num quid est quod quisquam divinorum aut respondere soleat aut consuli quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim haec propria philosophorum. 11. Quid? de officio num quis haruspicem consulit, quem ad modum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quem ad modum utendum pecunia, quem ad modum honore, quem ad modum imperio? Ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a dialecticis aut physicis tractantur, num quis eorum divinare potest unusne mundus sit an plures, quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quo modo autem mentientem, quem ψευδόμενον vocant, dissolvas aut quem ad modum soriti resistas—quem, si necesse sit, Latino verbo liceat "acervalem" appellare, sed nihil

opus est: ut enim ipsa philosophia et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est: ergo haec quoque dialectici dicent, non divini. Quid? cum quaeritur qui sit optimus rei publicae status, quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur an principes statuent et delecti viri periti rerum civilium? 12. Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est, nec earum, quae artibus continentur, nec earum, quae in philosophia disseruntur, nec earum, quae in re publica versantur, quarum rerum sit nihil prorsus intellego. Nam aut omnium debet esse aut aliqua ei materia danda est in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit, nec locus nec materia invenitur cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur ne nulla sit divinatio. V. Est quidem Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene qui coniciet, vatem hunc perhibebo optimum.

Num igitur aut quae tempestas impendeat vates melius coniciet quam gubernator aut morbi naturam acutius quam medicus aut belli administrationem prudentius quam imperator coniectura adsequetur?

13. Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem, eamque ita definire, divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. Nam et medici et gubernatoris et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex aut augur aut vates quis aut somnians melius coniecerit aut e morbo evasurum aegrotum aut e periculo navem aut ex insidiis exercitum quam medicus, quam gubernator, quam imperator? 14. Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbres impendentes quibusdam

praesentire signis—in quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt—etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri possunt, ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum, divinasset profecto. Nulla enim arte alia id nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est. VI. 15. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent rationis qua re futurae sint, esse ulla praesensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus nisi cum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere atque evenire vel aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, praesentiri et praedici potest? 16. Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias imperator, tempestates gubernator, et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur, ut agricola, cum florem oleae videt, bacam quoque se visurum putat, non sine ratione ille quidem, sed non numquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt, quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut oraclis aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco, nunc de universis. 17. Qui potest provideri quicquam futurum esse quod neque causam habet ullam neque notam cur futurum sit? Solis defectiones, itemque

lunae praedicuntur in multos annos ab iis, qui siderum [cursus et] motus numeris persequuntur. Ea praedicunt enim, quae naturae necessitas perfectura est. Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit, quandoque eadem luna subiecta atque opposita soli nostris oculis eius lumen obscuret, quo in signo quaeque errantium stellarum quoque tempore futura sit, qui exortus quoque die signi alicuius aut qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt quam rationem sequantur vides. VII. 18. Qui thesaurum inventum iri aut hereditatem venturam dicunt quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest id futurum? Quod si haec eaque, quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem, quid est tandem quod casu fieri aut forte fortuna putemus? Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae quam fortuna, ut mihi ne in deum quidem cadere videatur ut sciat quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet: sin certe eveniet, nulla fortuna est: est autem fortuna: rerum igitur fortuitarum nulla praesensio est. 19. Aut si negas esse fortunam et omnia, quae fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter, muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit esse futurum rato tempore, quae potest esse fortuna? qua sublata qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas omnia, quae fierent futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum: sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur: de quo alias, nunc quod necesse est. VIII. 20. Si omnia fato, quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est,

ut ne illud quidem sciam quale sit, quod Deiotarum familiarem nostrum et necessarium ex itinere aquila revocavit. Qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. Ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset, nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est quod me moneant aut sortes aut exta aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo alteram naufragio, alteram a Poenis depressam interire, etiam si tripudium solistimum pulli fecissent L. Iunio et P. Clodio consulibus, classes tamen interissent. Sin, cum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interierunt fato: vultis autem omnia fato: nulla igitur est divinatio. 21. Quod si fatum fuit bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Trasumennum interire, num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? Certe non potuit. Aut igitur non fato interiit exercitus—mutari enim fata non possunt—aut, si fato—quod certe vobis ita dicendum est—etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur divinatio ista Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus: quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est: sin autem id potest flecti, nullum est fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere ne fiat.

IX. 22. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adulescentia scisset quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis, propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in "consolatione" collegimus. Quid igitur? ut omittamus superiores,

Marcone Crasso putas utile fuisse tum, cum maximis opibus fortunisque florebat, scire sibi interfecto Publio filio exercituque deleto trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri amisso exercitu, post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? 23. Quid vero Caesarem putamus, si divinasset fore ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia, ante ipsius Pompei simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet, quo cruciatu animi vitam acturum fuisse! Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est quam scientia. 24. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: "Non isset ad arma Pompeius: non transisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar." Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato: nihil ergo illis profuisset divinare. Atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse laetum exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se veterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc vel illo modo potest evenire, fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est quid quaque de re quoque tempore futurum sit, quid est quod me adiuvent haruspices, cum res tristissimas portendi dixerunt?

X. 25. Addunt ad extremum omnia levius casura rebus divinis procuratis. Si [enim] nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, cum querentem Iovem inducit, quod Sarpe-

donem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod sorte paratum est, id summum exsuperat Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur, sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse certa non possunt, divinatio nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia, rursus divinatio nulla est. Eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. 26. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc comminus agamus experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale: artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus adriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut acceptos aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum eorumque, qui signis aut ominibus uterentur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. 27. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur aut animo per somnum sensibus et curis vacuo provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura. Sed tamen cum explicare nihil posses, pugnasti commenticiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti, qui aut casu veri aut malitia falsi fictique esse possunt: argumentis et rationibus oportet qua re quidque ita sit docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. 28. Ut ordiar ab haruspicina, quam ego rei publicae causa communisque religionis colendam censeo. Sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quo modo est collata inter ipsos, quae pars inimica, quae pars familiaris esset, quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari nec esse unam omnium disciplinam. 29. Et certe, si est in extis aliqua vis quae declaret futura, necesse est eam aut cum rerum natura esse coniunctam aut conformari quodam modo numine deorum vique divina. Cum rerum natura tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa quid habere potest commune, non dicam gallinaceum fel—sunt enim qui vel argutissima haec exta esse dicant—sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo? quid habet natura tale quod declarare possit quid futurum sit? XIII. 30. Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus, quo genere nihil adrogantius:

Quod est ante pedes nemo spectat, caeli scrutantur plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet haec dumtaxat, pabuli genus et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem: salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat. O mortalem beatum, cui certo scio iudicium numquam defuisse! Huncine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret tum futurum id veri simile esse, omnium cum pecudum exta eodem tempore in eundem habitum se coloremque conver-

terent? Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile, quid est quod declarari possit habitu extorum et colore? 31. an hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui cum aquam vidisset ex puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, cum factus est motus, dicere audent quae vis id effecerit: etiamne futurum esse aquae iugis colore praesentiunt? Multa istius modi dicuntur in scholis, sed credere omnia vide ne non sit necesse. 32. Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eius modi ab haruspice inspectis extis audivimus? Ab aqua aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. XIV. 33. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem natura quam cognationem habent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens, quod video placuisse physicis iisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt, quid habere mundus potest cum thesauri inventione coniunctum? Si enim ex extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur idque fit natura, primum exta sunt coniuncta mundo, deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet physicos haec dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum contagio, quam esse concedo: multa enim Stoici colligunt: nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur augeri et puleium aridum florescere brumali ipso die et inflatas rumpi vesiculas et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere, iam nervos in fidibus aliis pulsis resonare alios, ostreisque et conchyliis omnibus contingere ut cum luna pariter cre-

scant pariterque decrescant, arboresque ut hiemali tempore cum luna simul senescentes, qui tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur.

34. Quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sescenta licet eiusdem modi proferri, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat. Demus hoc: nihil enim huic disputationi adversatur: num etiam, si fissum cuiusdam modi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? Qua ex contagione naturae et quasi concentu atque consensu, quam *συμπάθειαν* Graeci appellant, convenire potest aut fissum iecoris cum lucello meo aut meus quaesticulus cum caelo, terra rerumque natura? XV. Concedam hoc ipsum, si vis, etsi magnam iacturam causae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. 35. Sed tamen eo concesso qui evenit ut is, qui impetrire velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam deligendam ducem esse vim quandam sentientem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est et dicitur ab illis: cum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid aut supersit: deorum enim numini parere omnia. 36. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes eundem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur inventum iri: si alius, cum capite? Haec decessio capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis aleam quandam esse in hostiis deligendis, praesertim cum res ipsa doceat? Cum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius, proxima hostia litatur saepe pulcherrime.

Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum tanta placatio?

XVI. Sed adfers in tauri opimi extis immolante Caesare cor non fuisse: id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse tum interisse cor, cum immolaretur. 37. Qui fit ut alterum intellegas, sine corde non potuisse bovem vivere, alterum non videas, cor subito non potuisse nescio quo avolare? Ego enim possum vel nescire quae vis sit cordis ad vivendum vel suspicari contactum aliquo morbo bovis exile et exiguum et vietum cor et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes qua re putes, si paulo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? An, quod aspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris: deus id eripiet, vis aliqua conficiet aut exedet. Non ergo omnium interitus atque obitus natura conficiet et erit aliquid quod aut ex nihilo oriatur aut in nihilum subito occidat. Quis hoc physicus dixit umquam? Haruspices dicunt. His igitur quam physicis potius credendum existimas? XVII. 38. Quid? cum pluribus dis immolatur, qui tandem evenit ut litetur aliis, aliis non litetur? Quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? Quid est tam perspicuum quam, cum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat, tamquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. Quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum.

39. An, cum in Aequimaelium misimus qui adferat agnum quem immolemus, is mihi agnus adfertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce deo servus deducitur? Nam si casum in eo quoque dicis esse quasi sortem quandam cum deorum voluntate coniunctam, doleo tantam Stoicos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse. Non enim ignoras quam ista derideant. 40. Et quidem illi facilius facere possunt. Deos enim ipsos iocandi causa induxit Epicurus perlucidos et perflabiles et habitantes tamquam inter duos lucos sic inter duos mundos propter metum ruinarum, eosque habere putat eadem membra quae nos nec usum ullum habere membrorum. Ergo hic circuitione quadam deos tollens recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. Illius enim deus "nihil habens nec sui nec alieni negotii" non potest hominibus divinationem impertire. Vester autem deus potest non impertire, ut nihilo minus mundum regat et hominibus consulat. 41. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas numquam explicetis? Ita enim, cum magis properant, concludere solent: "Si di sunt, est divinatio: sunt autem di: est ergo divinatio." Multo est probabilius: "Non est autem divinatio: non sunt ergo di." Vide quam temere committant ut, si nulla sit divinatio, nulli sint di. Divinatio enim perspicue tollitur, deos esse retinendum est.

XVIII. 42. Atque hac extispicum divinatione sublata omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur et fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diuturna, in ostentis ratio plerumque coniecturaque adhibetur. Quid est igitur quod observatum sit in fulgure? Caelum in XVI partes diviserunt Etrusci. Facile id quidem fuit, quattuor, quas nos habemus, duplicare: post idem iterum facere, ut ex eo dicerent fulmen qua ex parte venisset. Primum id quid interest? deinde quid significat? Non-

ne perspicuum est ex prima admiratione hominum, quod tonitrua iactusque fulminum extimuissent, credidisse ea efficere rerum omnium praepotentem Iovem? Itaque in nostris commentariis scriptum habemus: "Iove tonante fulgurante comitia populi habere nefas." 43. Hoc fortasse rei publicae causa constitutum est. Comitiorum enim non habendorum causas esse voluerunt. Itaque comitiorum solum vitium est fulmen, quod idem omnibus rebus optimum auspicium habemus, si sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco, nunc de fulguribus. XIX. Quid igitur minus a physicis dici debet quam quicquam certi significari rebus incertis? Non enim te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclopas in Aetna putes. 44. Nam esset mirabile, quo modo id Iuppiter totiens iaceret, cum unum haberet: nec vero fulminibus homines quid aut faciendum esset aut cavendum moneret. Placet enim Stoicis eos anhelitus terrae, qui frigidi sint, cum fluere coeperint, ventos esse: cum autem se in nubem induerint eiusque tenuissimam quamque partem coeperint dividere atque disrumpere idque crebrius facere et vehementius, tum et fulgores et tonitrua exsistere: si autem nubium conflictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen. Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo significationem rerum consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iuppiter significaret, tam multa frustra fulmina emitteret! 45. Quid enim proficit, cum in medium mare fulmen iecit? quid, cum in altissimos montes, quod plerumque fit? quid, cum in desertas solitudines? quid cum in earum gentium oras, in quibus haec ne observantur quidem? XX. At inventum est caput in Tiberi. Quasi ego artem aliquam istorum esse negem! Divinationem nego. Caeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum notatio docet unde fulmen venerit, quo concesserit: quid significet autem nulla ratio docet. Sed urges me meis versibus:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum Romulusque et Remus cum altrice belua vi fulminis icti conciderunt, deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa verissima. 46. Mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis biennio post quam erat locatum in Capitolio collocabatur. "Tu igitur animum induces—sic enim mecum agebas—causam istam et contra facta tua et contra scripta defendere?" Frater es: eo vereor. Verum quid tibi hic tandem nocet? resne, quae talis est, an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico, a te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti. Quod enim intellegeres fore ut premerere, cum ex te causas unius cuiusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti te, cum res videres, rationem causamque non quaerere, quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego aut fieri concederem aut esset philosophi causam cur quidque fieret non quaerere. 47. Et eo quidem loco et prognostica nostra pronuntiabas et genera herbarum, scammoneam aristolochiamque radicem, quarum causam ignorares, vim et effectum videres. XXI. Dissimile totum. Nam et prognosticorum causas persecuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et noster etiam Posidonius, et si causae non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique possunt. Nattae vero statua aut aera legum de caelo tacta quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate igitur periculum. Hoc tam callide Iuppiter cogitavit! Romulus lactens fulmine ictus: urbi igitur periculum ostenditur, ei quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! At eodem tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et

tu scilicet mavis numine deorum id factum quam casu arbitrari et redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a dis immortalibus ad istam horam reservatus est. 48. Non equidem plane despero ista esse vera, sed nescio et discere a te volo. Nam cum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus, dixisti multa de casu, ut Venerium iaci posse casu quattuor talis iactis, quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. Primum nescio cur non possint, sed non pugno: abundas enim similibus. Habes et respersionem pigmentorum et rostrum suis et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. Quasi non potuerit id evenire casu et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita! Illa enim ipsa efficiuntur detractione, nec quicquam illuc adfertur a Praxitele, sed cum multa sunt detracta et ad lineamenta oris perventum est, tum intellegas illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse. 49. Potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed sit hoc fictum. Quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis et de fulguribus satis est disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te: res mirabilis, propterea quia non saepe fit, sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat, numquam quod fieri non potuerit esse factum: sin potuerit, non esse mirandum. Causarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. Eadem ignoratio si in rebus usitatis est, non miramur. Nam qui mulam peperisse miratur, is quo modo equa pariat aut omnino quae natura partum animantis faciat ignorat. Sed quod crebro videt non miratur, etiam si cur fiat nescit. Quod ante non vi-

dit, id si evenit, ostentum esse censet. Utrum igitur, cum concepit mula an cum peperit, ostentum est? 50. Conceptio contra naturam fortasse, sed partus prope necessarius. XXIII. Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae: sic facillime quid habeat auctoritatis iudicabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, cum terra araretur et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente et eum adfatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. Eius aspectu cum obstipuisset bubulcus clamoremque maiorem cum admiratione edidisset, concursum esse factum totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse, tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint litterisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscendis et ad eadem illa principia referendis. Haec accepimus ab ipsis, haec scripta conservant, hunc fontem habent disciplinae. 51. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens qui credat exaratum esse deum dicam an hominem? Si deum, cur se contra naturam in terram abdidit, ut patefactus aratro lucem aspiceret? Quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? Sed ego insipientior quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem. XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat quod non rideret haruspex, haruspicem cum vidisset. 52. Quota enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid adferri potest cur non casu id evenerit? Rex Prusias, cum Hannibali apud eum exsulanti depugnari placeret,

negabat se audere, quod exta prohiberent. "An tu" inquit "carunculae vitulinae mavis quam imperatori veteri credere?" Quid ipse Caesar, cum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? Quod ni fecisset, unum in locum omnes adversariorum copiae convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem—possum equidem innumerabilia—quae aut nullos habuerunt exitus aut contrarios? 53. Hoc civili bello, di immortales! quam multa luserunt! quae nobis in Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt, quae dicta Pompeio! Etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen omnia fere contra ac dicta sint evenisse. Sed haec hactenus. Nunc ad ostenta veniamus. XXV. 54. Multa me consule a me ipso scripta recitasti, multa ante Marsicum bellum a Sisenna collecta attulisti, multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. De quibus dicam equidem singulis quoad videbitur, sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a dis profecta significatio et quasi denuntiatio calamitatum? Quid autem volunt ea di immortales primum significantes, quae sine interpretibus non possimus intellegere, deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere nullo modo possint, ut medici, quamquam intellegunt saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, cum ad praedictionem cautio adiungitur. 55. Quid igitur aut ostenta aut eorum interpretes vel Lacedaemonios olim vel nuper nostros adiuverunt? Quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? Si enim, ut intellegeremus quid esset eventurum, aperte declarari oportebat, aut ne occulte quidem, si ea sci-

ri nolebant. XXVI. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diversas aut etiam contrarias partes saepe diducitur. Ut enim in causis iudicialibus alia coniectura est accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis, sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus adfert—non numquam etiam errorem creat similitudo—magna stultitia est earum rerum deos facere effectores, causas rerum non quaerere. 56. Tu vates Boeotios credis Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Iuppiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi cum vicerunt, canere non solent? At tum canebant nec vicerant. Id enim est, inquies, ostentum. Magnum vero, quasi pisces, non galli cecinerint. Quod autem est tempus quo illi non cantent vel nocturnum vel diurnum? Quod si victores alacritate et quasi laetitia ad canendum excitantur, potuit accidisse alia quoque laetitia qua ad cantum moverentur. 57. Democritus quidem optimis verbis causam explicat cur ante lucem galli canant. Depulso enim de pectore et in omne corpus diviso et modificato cibo cantus edere quiete satiatos: qui quidem silentio noctis, ut ait Ennius,

favent faucibus russis
Cantu plausuque premunt alas.

Cum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni dicere deos gallis signum dedisse cantandi, cum id vel natura vel casus efficere potuisset? XXVII. 58. Sanguinem pluisse senatui nuntiatum est, Atratum etiam fluvium fluxisse sanguine, deorum sudasse simulacra. Num censes his nuntiis Thalem aut Anaxagoram aut quemquam physicum crediturum fuisse? Nec enim san-

guis nec sudor nisi e corpore est. Sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena maxime potest sanguinis similis esse et umor adlapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem videtur imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus, eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quod in metu et periculo cum creduntur facilius tum finguntur impunius. 59. Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus? Ante vero Marsicum bellum, quod clipeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. Quasi vero quicquam intersit mures diem noctem aliquid rodentes scuta an cribra corroserint. Nam si ista sequimur, quod Platonis "politiam" nuper apud me mures corroserunt, de re publica debui pertimescere, aut, si Epicuri "de voluptate" liber corrosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore.

XXVIII. 60. An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentuosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quidquid enim oritur, qualecumque est, causam habeat a natura necesse est, ut etiam si praeter consuetudinem exstiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Causam igitur investigato in re nova atque admirabili, si poteris. Si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causa, eumque terrorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. Ita te nec terrae fremitus nec caeli discessus nec lapideus aut sanguineus imber nec traiectio stellae nec faces visae terrebunt. 61. Quorum omnium causas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet facta fortuito naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri sine causa potest nec quidquam fit, quod fieri non potest. Nec, si id fac-

tum est, quod potuit fieri, portentum debet videri. Nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse portentum est. Saepius enim mulam peperisse arbitror quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur nec id, quod non potuerit fieri, factum umquam esse, nec, quod potuerit, id portentum esse: ita omnino nullum esse portentum. 62. Quod etiam coniector quidam et interpres portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui [quiddam] ad eum rettulisset quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumiectus fuisset: "Tum esset" inquit "ostentum, si anguem vectis circumplicavisset." Hoc ille responso satis aperte declaravit nihil habendum esse portentum, quod fieri posset.

XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit duobus anguibus domi comprehensis haruspices a patre convocatos. Qui magis anguibus quam lacertis, quam muribus? Quia sunt haec cotidiana, angues non item. Quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego tamen miror, si emissio feminae anguis mortem adferebat Ti. Graccho, emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alteram utram emiserit. Nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est. Causa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emissione serpentis: neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat quod futurum illi esse dixerint. XXX. 63. Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemnon:

Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant an vanos pectoris orsus.

Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant,
Nos circum latices gelidos fumantibus aris,
Aurigeris divum placantes numina tauris,
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquaï,
Vidimus immani specie tortuque draconem
Terribilem, Iovis ut pulsu penetraret ab ara:
Qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos
Corripuit pullos: quos cum consumeret octo,
Nona super tremulo genitrix clangore volabat:
Cui ferus immani laniavit viscera morsu.
64. Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit et duro firmavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
Vidimus in mediis divum versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstipuistis, Achivi?
Nobis haec portenta deum dedit ipse creator,
Tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos:
Quae decimo cadet et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

65. Quae tandem ista auguratio est ex passeribus annorum potius quam aut mensium aut dierum? Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? Postremo quid simile habet passer annis? Nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, cum in expeditionem educturus esset, immolavisse et anguem ab ara exstitisse eoque die rem praeclare esse gestam non haruspicis consilio, sed imperatoris.

XXXI. 66. Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent. Quae cum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur, ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non

tam mirabilia sint quam coniecta belle: quae tamen vel ipsa falsa esse vel ea, quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui, sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam quod haruspices responderunt nihil illo clarius, nihil nobilius fore, miror deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. 67. Atque etiam a te Flaminiana ostentà collecta sunt. Quod ipse et equus eius repente conciderit: non sane mirabile hoc quidem! Quod evelli primi hastati signum non potuerit: timide fortasse signifer evellebat quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus quid attulit admirationis, quod emersit e flumine quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt eiusdemque dei Thebis valvae clausae subito se aperuerunt, eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum cum fieri nihil potuerit sine aliquo motu, quid est cur divinitus ea potius quam casu facta esse dicamus? XXXII. 68. At in Lysandri statuae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis et quidem subita. Itane? censes ante coronam herbae exstitisse quam conceptum esse semen? herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Iam quidquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis Delphis positas decidisse neque eas usquam repertas esse dixisti, furum id magis factum quam deorum videtur. 69. Simiae vero Dodonaeae improbitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissupavisse? Et negant historici Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta

Veientium, si lacus Albanus redundasset isque in mare fluxisset, Romam perituram, si repressus esset, Veios . . . ita aqua Albana deducta, ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem urbemque retinendam. At paulo post audita vox est monentis ut providerent ne a Gallis Roma caperetur: ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, cum eum nemo norat, et aiebat et loquebatur et ex eo nomen invenit: postea quam et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest: a qua praeterquam de sue plena quid umquam moniti sumus?

XXXIII. 70. Satis multa de ostentis. Auspicia restant et sortes eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracla verius dicimus, de quibus tum dicemus, cum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis. Sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum. Marso fortasse, sed Romano facillimus. Non enim sumus ii nos augures, qui avium reliquorumve signorum observatione futura dicamus. Et tamen credo Romulum, qui urbem auspicato condidit, habuisse opinionem esse in providendis rebus augurandi scientiam—errabat enim multis in rebus antiquitas—quam vel usu iam vel doctrina vel vetustate immutatam videmus. Retinetur autem et ad opinionem vulgi et ad magnas utilitates rei publicae mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. 71. Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius L. Iunius consules, qui contra auspicia navigarunt. Parendum enim fuit religioni nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus est, alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis. Itaque periit cum exercitu. At anno post Paullus paruit. Num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt, haec certe, quibus utimur, sive tripudio sive de cae-

lo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. XXXIV. "Q. Fabi, te mihi in auspicio esse volo:" respondet "Audivi." Hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem esse necesse est eum, qui silentium quid sit intellegat: id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. 72. Hoc intellegere perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspicium adhibetur, cum ita imperavit is, qui auspicatur: "Dicito, si silentium esse videbitur," nec suspicit nec circumspicit: statim respondet "Silentium esse videri." Tum ille: "Dicito, si pascuntur" . . . "Pascuntur" . . . Quae aves? aut ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis, quae pascantur necne quid refert? Nihil ad auspicia: sed quia, cum pascuntur, necesse est aliquid ex ore cadere et terram pavire, terripavium primo, post terripudium dictum est: hoc quidem iam tripudium dicitur. Cum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiatur. XXXV. 73. Ergo hoc auspicium divini quicquam habere potest quod tam sit coactum et expressum? Quo antiquissimos augures non esse usos argumento est, quod decretum collegii vetus habemus omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspicium, si modo esset ei liberum se ostendisse, tum avis illa videri posset interpres et satelles Iovis. Nunc vero inclusa in cavea et fame enecta si in offam pultis invadit et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspicium aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? 74. Iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? Nunc imperant pullario: ille renuntiat. Fulmen sinistrum auspicium optimum habemus ad omnes res praeterquam ad comitia: quod quidem institutum rei publicae causa est, ut comitiorum vel in iudiciis populi vel in iure legum vel in creandis magistratibus principes civitatis essent interpretes. At

Ti. Gracchi litteris Scipio et Figulus consules, cum augures iudicassent eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? Divinationem nego. At haruspices divini: quos cum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogatorem fuisse dixerunt. 75. Primum vide ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuisset. Is enim erat mortuus. Id autem sine divinatione coniectura poterant dicere. Deinde fortasse casu, qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto aut de pomerii iure potuerunt? Equidem adsentior C. Marcello potius quam App. Claudio, qui ambo mei collegae fuerunt, existimoque ius augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea rei publicae causa conservatum ac retentum.

XXXVI. 76. Sed de hoc loco plura in aliis, nunc hactenus. Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur, nos admodum paucis. Alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percunctari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Di immortales, quantum differebat! ut quaedam essent etiam contraria. Atque ille iis semper utebatur, nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur? Bellicam rem administrari maiores nostri nisi auspicato noluerunt. Quam multi anni sunt, cum bella a proconsulibus et a propraetoribus administrantur, qui auspicia non habent! 77. Itaque nec amnes transeunt auspicato nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, iam M. Marcellus ille quinquies consul totum omisit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse

sublata. Et quidem ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne impediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere. Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuge auspicium obveniat, ut iumenta iubeant diiungere. 78. Quid est aliud nolle moneri a Iove nisi efficere ut aut ne fieri possit auspicium aut, si fiat, videri?

XXXVII. Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti facta sint, poenitere, quod fidem secutus amicitiamque populi Romani functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam quam regnum et possessiones suas. Credo id quidem, sed nihil ad auspicia. Nec enim ei cornix canere potuit recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. 79. Aves eventus significant aut adversos aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum, quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. Aves vero, si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e proelio cum Pompeio. Grave tempus. Discessit ab eo. Luctuosa res. Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit. Quid hoc tristius? Is cum ei Trogmorum tetrarchiam eripuisset et adseculae suo Pergameno nescio cui dedisset eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam cumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset, spoliatum reliquit et hospitem et regem. Sed labor longius: ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus, nullo modo prospera Deiotaro: sin officia, a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt. XXXVIII. 80. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi: contemne cotem Atti Navii. Nihil debet esse in philosophia commenticiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura

quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat ut significent aliquid et tum vetent agere, tum iubeant aut cantu aut volatu? Cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus ut ratum auspicium facere possint? Quo modo autem haec aut quando aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae. Nos quem? Attumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum aut Cilicum aut Phrygum ista inventa dicemus? Placet igitur humanitatis expertes habere divinitatis auctores? XXXIX. 81. At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis. Quasi vero quicquam sit tam valde quam nihil sapere vulgare aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo! Quotus quisque est qui voluptatem neget esse bonum? Plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione imbecilli animi superstitiosa ista concipiant, verum dispicere non possint? 82. Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius:

Cum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Aiax apud Achillem querens de ferocitate Troianorum nescio quid hoc modo nuntiat:

Prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora. Quamquam haud ignoro quae bona sint sinistra nos dicere, etiam si dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. 83. Haec quanta dissensio est! Quid? quod aliis avibus utuntur, aliis signis, aliter observant, alia respondent? Non

necesse est fateri partim horum errore susceptum esse, partim superstitione, multa fallendo? XL. Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo Persam perisse, quod pater omen accepit: Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa "Favete linguis" et "praerogativam omen comitiorum," hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim illa observans quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? Si quis aliquid ex sua re atque ex suo sermone dixerit et eius verbum aliquod apte cociderit ad id, quod ages aut cogitabis, ea res tibi aut timorem adferet aut alacritatem? 84. Cum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu caricas Cauno advectas vendens "Cauneas!" clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret ne iret: non fuisse periturum, si omini paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corrigiae et sternutamenta erunt observanda.

XLI. Sortes restant et Chaldaei, ut ad vates veniamus et ad somnia. 85. Dicendum igitur putas de sortibus. Quid enim sors est? Idem propemodum quod micare, quod talos iacere, quod tesseras, quibus in rebus temeritas et casus, non ratio nec consilium valet. Tota res est inventa fallaciis aut ad quaestum aut ad superstitionem aut ad errorem. Atque ut in haruspicina fecimus, sic videamus clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium Praenestinorum monumenta declarant, honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, cum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterritum visis irridentibus suis civibus id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse in robore insculptas priscarum litterarum notis. Is est hodie locus saeptus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunae in gremio sedens,

mammam appetens, castissime colitur a matribus. 86. Eodemque tempore in eo loco, ubi Fortunae nunc est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt haruspicesque dixisse summa nobilitate illas sortes futuras eorumque iussu ex illa olea arcam esse factam eoque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur atque ducuntur? Quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? Nihil est, inquiunt, quod deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia cum superstitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen atque id in vulgus. 87. Quis enim magistratus aut quis vir illustrior utitur sortibus? Ceteris vero in locis sortes plane refrixerunt. Quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem quam Praeneste vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimorum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit: "Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die minime esse credendum." 88. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, cum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens in astrologia idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. 89. Sed, ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta defendunt. Vim quandam esse aiunt

signifero in orbe, qui Graece ζωδιακὸς dicitur, talem, ut eius orbis una quaeque pars alia alio modo moveat immutetque caelum, perinde ut quaeque stellae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore, eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Cum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascatur, aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat aut consentiens, ea triangula illi et quadrata nominant. Etenim cum tempore anni tempestatum atque caeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu, cumque ea vi solis efficiantur, quae videmus, non veri simile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcumque temperatus sit aër, ita pueros orientes animari atque formari ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi. XLIII. 90. O delirationem incredibilem! Non enim omnis error stultitia est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit aliquid, ut praedicere possint dumtaxat quali quisque natura et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt. 91. At hi nec totidem annos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optimus, Diogenes, Chaldaeis quasi quadam praevaricatione concedit, nego posse intellegi. Etenim cum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur, oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens, quantum absit a proxima Mercurii

stella, multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla infinita et immensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad caelum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est. 92. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam vel potius ad terram?

XLIV. Quid? cum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra quae incolatur, eosdem esse eademque omnibus, qui eodem statu caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse, nonne eius modi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes istos caeli nosse appareat? Cum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt et aspectum nostrum definiunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis "finientes" rectissime nominari possunt, varietatem maximam habeant aliique in aliis locis sint, necesse est ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. 93. Quod si eorum vi caelum modo hoc, modo illo modo temperatur, qui potest eadem vis esse nascentium, cum caeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur et quidem aliquot diebus, apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium, ut, si iam concedamus aliquid vim caelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum sit illis eos, qui nascuntur eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas propter caeli dissimilitudinem. Quod minime illis placet. Volunt enim illi omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eadem condicione nasci. XLV. 94. Sed quae tanta dementia est, ut in maximis motibus mutationibusque caeli nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit?—quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas: quod qui navigant maxime animadvertunt.

cum in flectendis promunturiis ventorum mutationes maximas saepe sentiant: haec igitur cum sit tum serenitas, tum perturbatio caeli, estne sanorum hominum hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere —quod certe non pertinet: illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intellegi autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intellegunt seminum vim, quae ad gignendum procreandumque plurimum valeat, funditus tolli mediocris erroris est? Quis enim non videt et formas et mores et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si haec non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae caelique moderatio. 95. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati dissimiles et naturas et vitas et casus habent, parumne declarat nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte putamus neminem eodem tempore ipso et conceptum et natum quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

XLVI. 96. Quid? illudne dubium est quin multi, cum ita nati essent, ut quaedam contra naturam depravata haberent, restituerentur et corrigerentur ab natura, cum se ipsa revocasset, aut arte atque medicina, ut, quorum linguae sic inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi etiam naturae vitium meditatione atque exercitatione sustulerunt, ut Demosthenem scribit Phalereus, cum RHO dicere nequiret, exercitatione fecisse ut planissime diceret. Quod si haec astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile est, quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Suros differat corporibus animis, ut incredibilis varietas dissimilitudoque sit. 97. Ex quo intellegitur plus terrarum situs quam lunae tactus ad nascendum valere.

Nam, quod aiunt, quadringenta septuaginta milia annorum in periclitandis experiendisque pueris, quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. Si enim esset factitatum, non esset desitum: neminem autem habemus auctorem qui id aut fieri dicat aut factum sciat. XLVII. Videsne me non ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam haec requiro: Omnesne, qui Cannensi pugna ceciderunt, uno astro fuerint? Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? Quod enim tempus quo non innumerabiles nascantur? At certe similis nemo Homeri. 98. Et, si ad rem pertinet quo modo caelo adfecto compositisque sideribus quodque animal oriatur, valeat id necesse est etiam in rebus inanimis. Quo quid dici potest absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus, Romamque, in iugo cum esset luna, natam esse dicebat nec eius fata canere dubitabat. 99. O vim maximam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre qua adfectione caeli primum spiritum duxerit: num hoc in latere aut in caemento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere? Sed quid plura? cotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi permirum videatur quemquam exstare qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta cotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. 100. Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur a natura, non ab arte, vaticinandi et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet: his enim, quae

adhuc disputasti, prorsus adsentior, et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam: haec me Peripateticorum ratio magis movebat et veteris Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus aut somno relaxatus solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias et quibus ea rationibus infirmes audire sane velim.

XLIX. 101. Quae cum ille dixisset, tum ego rursus quasi ab alio principio sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares, ista duo, furoris et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares. Dicam igitur de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius et Stoicorum conclusio rationis et Cratippi nostri quid valeat videro. Dixisti enim et Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere hoc modo: "Si sunt di neque ante declarant hominibus quae futura sint, aut non diligunt homines aut quid eventurum sit ignorant aut existimant nihil interesse hominum scire quid sit futurum aut non censent esse suae maiestatis praesignificare hominibus quae sint futura aut ea ne ipsi quidem di significare possunt. 102. At neque non diligunt nos: sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest scire ea, quae futura sint: erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua, nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. Non igitur di sunt nec significant nobis futura: sunt autem di: significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam: frustra enim significarent, neque, si dant vias, non est divinatio: est igitur divi-

natio." 103. O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur. L. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere solent Stoici, quem ad modum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluserit? "Quod finitum est" inquit "habet extremum." Quis hoc non dederit? "Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus." Hoc quoque est concedendum. "At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus." Ne hoc quidem negari potest. "Nihil igitur cum habeat extremum, infinitum sit necesse est." 104. Videsne ut ad rem dubiam concessis rebus pervenerit? Hoc vos dialectici non facitis, nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur, sed ea sumitis, quibus concessis nihilo magis efficiatur quod velitis. Primum enim hoc sumitis: "Si sunt di, benefici in homines sunt." Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat quicquam deos nec alieni curare nec sui? an noster Ennius? qui magno plausu loquitur adsentiente populo:

Ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitum,
Sed eos non curare opinor quid agat humanum genus.

Et quidem cur sic opinetur rationem subicit. Sed nihil est necesse dicere quae sequuntur, tantum sat est intellegi id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit. LI. 105. Sequitur porro: "Nihil deos ignorare, quod omnia sint ab iis constituta." Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum negantium esse haec a dis immortalibus constituta! At "nostra interest scire ea, quae eventura sint." Magnus Dicaearchi liber est nescire ea melius esse quam scire. Negant "id esse alienum maiestate deorum." Scilicet casas omnium introspicere, ut videant quid cuique conducat. 106. "Neque non possunt fu-

tura praenoscere." Negant posse ii, quibus non placet esse certum quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent et ita concludunt: "Non igitur et sunt di nec significant futura:" id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde adsumunt: "Sunt autem di," quod ipsum non ab omnibus conceditur: "significant ergo." Ne id quidem sequitur: possunt enim non significare et tamen esse di. "Nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam significationis." At id quoque potest ut non dent homini, ipsi habeant. Cur enim Tuscis potius quam Romanis darent? "Nec, si dant vias, nulla est divinatio." Fac dare deos, quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus? Extremum est: "Est igitur divinatio." Sit extremum: effectum tamen non est. Ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum effici non potest. Iacet igitur tota conclusio.

LII. 107. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. "Si sine oculis" inquit "non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere, qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem, cum quis divinationem habeat, errare aliquando nec vera cernere, satis est ad confirmandam divinationem semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia. Esse igitur divinationem confitendum est." Festive et breviter. Sed cum bis sumpsit quod voluit, etiam si faciles nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod adsumit, concedi nullo modo potest. 108. "Si" inquit "aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi." Item: "Si quis semel aliquid in divinatione viderit, is, etiam cum peccet, tamen existimandus est habere vim divinandi."

LIII. Vide, quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia. Nam mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes utuntur natura atque sensu: animi, si quando vel vaticinando vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed demus tibi istas duas sumptiones, ea, quae *λήμματα* appellant dialectici, sed nos Latine loqui malumus: adsumptio tamen, quam *πρόςληψιν* iidem vocant, non dabitur. 109. Adsumit autem Cratippus hoc modo: "Sunt autem innumerabiles praesensiones non fortuitae." At ego dico nullam. Vide quanta sit controversia. Iam adsumptione non concessa nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, cum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse causam, non naturam docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est —tecum enim mihi res est—nonne intellegis eadem uti posse et haruspices et fulguratores et interpretes ostentorum et augures et sortilegos et Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt, quae tu rectissime improbas, aut, si ea non sunt, non intellego cur haec duo sint, quae relinquis. Qua ergo ratione haec inducis, eadem illa possunt esse, quae tollis.

LIV. 110. Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus et is, qui humanos sensus amiserit, divinos adsecutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens fudisse dicitur. Quorum interpres nuper falsa quadam hominum fama dicturus in senatu putabatur eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem homi-

nem et in quod tempus est? Callide enim, qui illa composuit, perfecit ut quodcumque accidisset praedictum videretur hominum et temporum definitione sublata. 111. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis cum ipsum poëma declarat—est enim magis artis et diligentiae quam incitationis et motus—tum vero ea, quae ἀκροστιχὶς dicitur, cum deinceps ex primis versuum litteris aliquid conectitur, ut in quibusdam Ennianis: Q. ENNIUS FECIT. Id certe magis est attenti animi quam furentis. 112. Atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sententiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. Hoc scriptoris est non furentis, adhibentis diligentiam, non insani. Quam ob rem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri valeantque ad deponendas potius quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris quam regem proferant, quem Romae posthaec nec di nec homines esse patientur. LV. At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra,

Iamque mari magno . . .

eademque paulo post:

Eheu videte . . .

113. Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationis habeant quantum voles, verbis sententiis, numeris cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commenticiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui nec Marciis vatibus nec Apollinis opertis credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti probata sunt. 114. Quid? inquies: remex ille de classe Coponii

nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore ne acciderent timebamus. Castra enim in Thessalia castris collata audiebamus, videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris propter vetustatem. Casum autem proelii nemo nostrum erat quin timeret, sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque a mente atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus cum esset, timebat ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Utrum tandem, per deos atque homines! magis veri simile est vesanum remigem an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia deorum immortalium perspicere potuisse?

LVI. 115. Sed iam ad te venio,

Sancte Apollo, qui umbilicum certum terrarum obsides,
Unde superstitiosa primum saeva evasit vox fera.

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime, partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete et sors ipsa ad sortes referenda sit, partim ambiguis et quae ad dialecticum deferenda sint. Nam cum illa sors edita est opulentissimo regi Asiae:

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim,

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. 116. Utrum igitur eorum accidisset, verum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est qui credat Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum:

Aio te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum Latine Apollo numquam locutus est. Deinde ista sors inaudita Graecis est. Praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. Postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

. . . . . stolidum genus Aeacidarum,
Bellipotentes sunt magis quam sapientipotentes,

tamen hanc amphiboliam versus intellegere potuisset, "vincere te Romanos" nihilo magis in se quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere, haec vero ne Epicurum quidem. LVII. 117. Sed, quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iam diu, iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco cum urgentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracula ederet. De vino aut salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. De vi loci agitur neque solum naturali, sed etiam divina, quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquies. Quae vetustas est quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem quam adflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? Quando autem ista vis evanuit? An postquam homines minus creduli esse coeperunt? 118. Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope CCC fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat, id est, quasi cum Philippo facere. Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. Quo licet existimare in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed nescio quo modo isti philosophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur quam se non ineptos. Evanuisse mavultis et exstinctum esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

LVIII. 119. Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est! Divinos animos censent esse nostros eosque esse tractos extrinsecus animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis et ipsius divinitate et coniunctione cum externis mentibus cerni quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno et quasi labi putat atque concidere et ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum iubent: faba quidem Pythagorei utique abstinere, quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed nescio quo modo nihil tam absurde dici potest quod non dicatur ab aliquo philosophorum. 120. Utrum igitur censemus dormientium animos per sene ipsos in somniando moveri an, ut Democritus censet, externa et adventicia visione pulsari? Sive enim sic est sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant, et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam insanis, quid ebriis quam multa falsa videantur? Quod si eius modi visis credendum non est, cur somniis credatur nescio. Nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare, ut ea, quae stant, si moveri videantur, terrae motum significare dicas aut repentinam aliquam fugam, gemino autem lucernae lumine declarari dissensionem ac seditionem moveri. LIX. 121. Iam ex insanorum aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt quae futura videantur. Quis est enim qui totum diem iaculans non aliquando colliniet? Totas noctes somniamus, neque ulla est fere qua non dormiamus, et miramur aliquando id, quod somniarimus, evadere? Quid est tam incertum quam talorum iactus? tamen nemo est quin saepe iactans Venerium iaciat aliquando, non numquam etiam iterum

ac tertium. Num igitur, ut inepti, Veneris id impulsu fieri malumus quam casu dicere? Quod si ceteris temporibus falsis visis credendum non est, non video quid praecipui somnus habeat, in quo valeant falsa pro veris. 122. Quod si ita natura paratum esset, ut ea dormientes agerent, quae somniarent, adligandi omnes essent qui cubitum irent. Maiores enim quam ulli insani efficerent motus somniantes. Quod si insanorum visis fides non est habenda, quia falsa sunt, cur credatur somniantium visis, quae multo etiam perturbatiora sunt, non intellego. An quod insani sua visa coniectori non narrant, narrant qui somniaverunt? Quaero etiam, si velim scribere quid aut legere aut canere vel voce vel fidibus aut geometricum quiddam aut physicum aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum sit an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec fieri nec expediri potest? Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernarem, ut somniaverim. Praesens enim poena sit. 123. Qui igitur convenit aegros a coniectore somniorum potius quam a medico petere medicinam? An Aesculapius an Serapis potest nobis praescribere per somnium curationem valetudinis, Neptunus gubernantibus non potest? et sine medico medicinam dabit Minerva, Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valetudinis, haec quoque, quae dixi, darentur. Quae quoniam non dantur, medicina non datur. Qua sublata tollitur omnis auctoritas somniorum.

LX. 124. Sed haec quoque in promptu fuerint: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quaedam consulens nobis somniorum significationes facit aut coniectores ex quadam convenientia et coniunctione naturae, quam vocant συμπάθειαν, quid cuique rei conveniat ex somniis et quid quamque rem sequatur intellegunt aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, cum quid vi-

sum secundum quietem sit, quid evenire et quid sequi soleat. Primum igitur intellegendum est nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum: nostra enim causa di id facerent, ut providere futura possemus. 125. Quotus igitur est quisque qui somniis pareat, qui intellegat, qui meminerit? quam multi vero qui contemnant eamque superstitionem imbecilli animi atque anilis putent! Quid est igitur cur his hominibus consulens deus somniis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria quidem digna ducant? Nec enim ignorare deus potest qua mente quisque sit, nec frustra ac sine causa quid facere dignum deo est, quod abhorret etiam ab hominis constantia. Ita si pleraque somnia aut ignorantur aut negleguntur, aut nescit hoc deus aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in deum cadit. Nihil igitur a deo somniis significari fatendum est. LXI. 126. Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis providendi causa dat, non vigilantibus potius det quam dormientibus. Sive enim externus et adventicius pulsus animos dormientium commovet sive per se ipsi animi moventur sive quae causa alia est cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur, eadem causa vigilantibus esse poterat: idque si nostra causa di secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent, praesertim cum Chrysippus Academicos refellens permulto clariora et certiora esse dicat quae vigilantibus videantur quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, cum consulerent nobis, clariora visa dare vigilantibus quam obscuriora per somnium. Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. 127. Iam vero quid opus est circuitione et anfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius quam derecto? Deus, si quidem nobis consulebat "Hoc facito, Hoc ne feceris" diceret, idque visum vigilan-

ti potius quam dormienti daret? LXII. Iam vero quis dicere audeat vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera*, inquit Ennius, *sed omnia non est necesse.* Quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? Et si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? Nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? Sin vera visa divina sunt, falsa autem et inania humana, quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius quam aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura? quod quoniam illud negatis, hoc necessario confitendum est. 128. Naturam autem eam dico, qua numquam animus insistens agitatione et motu esse vacuus potest. Is cum languore corporis nec membris uti nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitaverit. Quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum. Quae si alia falsa, alia vera, qua nota internoscantur scire sane velim. Si nulla est, quid istos interpretes audiamus? Sin quaepiam est, haveo audire quae sit. Sed haerebunt. LXIII. 129. Venit enim iam in contentionem utrum sit probabilius, deosne immortales rerum omnium praestantia excellentes concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et, cum stertentes aliquos viderint, obicere his visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad coniectorem mane deferant, an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus quod vigilans viderit dormiens videre videatur. Utrum philosophia dignus sagarum superstitione ista interpretari an explicatione naturae? ut, si iam fieri possit vera coniectura somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere constant. Stoici autem tui negant quemquam nisi sapientem divinum esse pos-

se. 130. Chrysippus quidem divinationem definit his verbis, "vim cognoscentem et videntem et explicantem signa quae a dis hominibus portendantur," officium autem esse eius praenoscere di erga homines mente qua sint quidque significent quem ad modumque ea procurentur atque expientur. Idemque somniorum coniectionem definit hoc modo, "esse vim cernentem et explanantem, quae a dis hominibus significentur in somnis." Quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia an et ingenio praestanti et eruditione perfecta? Talem autem cognovimus neminem. LXIV. 131. Vide igitur ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intellegamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? Similes enim sunt di, si ea nobis obiciunt, quorum neque scientiam neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete. 132. Iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? Intellegi enim a nobis di velle debebant ea, quae nostra causa nos monerent. Quid? poëta nemo, nemo physicus obscurus? Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion. 133. At non Homerus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus, minime Democritus. Num igitur conferendi? Mea causa me mones quod non intellegam? Quid me igitur mones? Ut si quis medicus aegroto imperet, ut sumat

Terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam

potius quam hominum more "cochleam" dicere. Nam Pacuvianus Amphio:

Quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera,
Capite brevi, cervice anguina, aspectu truci,
Eviscerata, inanima, cum animali sono,

cum dixisset obscurius, tum Astici respondent:

Non intellegimus, nisi si aperte dixeris.

At ille uno verbo:

Testudo.

Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere? LXV. 134. Defert ad coniectorem quidam somniasse se ovum pendere ex fascia lecti sui cubicularis. Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondit coniector thesaurum defossum esse sub lecto. Fodit: invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Misit coniectori quantulum visum est de argento. Tum ille: Nihilne, inquit, de vitello? Id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse, reliquum argentum. Nemone igitur umquam alius ovum somniavit? cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? Quam multi inopes digni praesidio deorum nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur! Quam autem ob causam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thesauri similitudo potius quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? 135. Ergo obscura somnia minime consentanea maiestati deorum. LXVI. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris, quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare, quale etiam de Alexandro, quod a te praeteritum esse miror: qui, cum Ptolemaeus familiaris eius in proelio telo venenato ictus esset eoque vulnere summo cum dolore moreretur, Alexander adsidens somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre et simul dicere quo illa loci nasceretur — neque is longe aberat ab eo loco — eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Cum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emisisse qui illam radiculam quaererent: qua inventa et Ptolemaeus sanatus dicitur et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati.

136. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii: pervulgatum iam illud de praesule, Gracchi etiam et recens Caeciliae Baliarici filiae somnium. Sed haec externa ob eamque causam ignota nobis sunt, non nulla etiam ficta fortasse. Quis enim auctor istorum? De nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso me et equo ad ripam, ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monumentum. LXVII. Omnium somniorum, Quinte, una ratio est: quae, per deos immortales! videamus ne nostra superstitione et depravatione superetur. 137. Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? A corporibus enim solidis et a certis figuris vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena sunt imaginum omnia. Ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur. Nulla enim species cogitari potest nisi pulsu imaginum. 138. Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut simul atque velimus accurrant? Etiamne earum rerum, quae nullae sunt? Quae est enim forma tam inusitata, tam nulla quam non sibi ipse fingere animus possit? ut, quae numquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. 139. Num igitur, cum aut muros Babylonis aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt: nihil est enim de quo cogitare nequeamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus nec omnino fluunt ullae, nec cognovi quemquam qui maiore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis eaque natura, ut vigeant vigilantes nullo adventicio pulsu, sed suo motu incredibili quadam celeritate. Hi cum sustinentur membris et corpore et sensibus, omnia certiora cer-

nunt, cogitant, sentiunt. Cum autem haec subtracta sunt desertusque animus languore corporis, tum agitatur ipse per sese. Itaque in eo et formae versantur et actiones, et multa audiri, multa dici videntur. 140. Haec scilicet in imbecillo remissoque animo multa omnibus modis confusa et variata versantur, maximeque reliquiae earum rerum moventur in animis et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus, ut mihi temporibus illis multum in animo Marius versabatur recordanti quam ille gravem suum casum magno animo, quam constanti tulisset. Hanc credo causam de illo somniandi fuisse. LXVIII. Tibi autem de me cum sollicitudine cogitanti subito sum visus emersus e flumine. Inerant enim in utriusque nostrum animis vigilantium cogitationum vestigia. At quaedam adiuncta sunt, ut mihi de monumento Marii, tibi quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. 141. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu non numquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum, sed, utrum est, non est mirabile. Non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire, et quidem, quo maius sit, cum radicem ore teneret, locutus est. Sed nihil est magnum somnianti. Quaero autem cur Alexandro tam illustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris. Mihi quidem praeter hoc Marianum nihil sane quod meminerim. Frustra igitur consumptae tot noctes tam longa in aetate. 142. Nunc quidem propter intermissionem forensis operae et lucubrationes detraxi et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam, nec tam multum dormiens ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus, nec mihi magis umquam videor quam, cum aut in foro magistratus aut in curia senatum video, somniare.

LXIX. Etenim—ex divisione hoc secundum est—

quae est continuatio coniunctioque naturae, quam, ut dixi, vocant *συμπάθειαν*, eius modi, ut thesaurus ex ovo intellegi debeat? Nam medici ex quibusdam rebus et advenientes et crescentes morbos intellegunt, non nullas etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, "pleni enectine simus," ex quodam genere somniorum intellegi posse dicunt. Thesaurus vero et hereditas et honor et victoria et multa generis eiusdem qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? 143. Dicitur quidam, cum in somnis complexu Venerio iungeretur, calculos eiecisse. Video sympathiam: visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis quod scribitur somnium? qui paulo ante interitum visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is cum esset proiectus inhumatus ab omnibusque desertus iaceret, amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris et causas naturales habebat? an et ut videretur et ut eveniret casus effecit?

LXX. 144. Quid? ipsorum interpretum coniecturae nonne magis ingenia declarant eorum quam vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia proficisci cogitans visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad coniectorem. At ille: Vinces, inquit. Id enim celeritas significat et vis equorum. Post idem ad Antiphontem. Is autem: Vincare, inquit, necesse est. An non intellegis quattuor ante te cucurrisse? Ecce alius cursor—atque horum somniorum et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri: sed ad cursorem redeo: ad interpretem detulit aquilam se in somnis visum esse factum. At ille: Vicisti. Ista enim avi volat nulla vehementius. Huic quidem Antiphon: Baro, inquit, victum te esse non vides? Ista enim avis insectans alias aves et agitans semper ipsa postrema est. 145. Pa-

rere quaedam matrona cupiens dubitans essetne praegnans visa est in quiete obsignatam habere naturam. Rettulit. Negavit eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter praegnantem esse dixit. Nam inane obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris eludentis ingenio? An ea, quae dixi, et innumerabilia, quae collecta habent Stoici, quicquam significant nisi acumen hominum ex similitudine aliqua coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis et ex spiritu aegroti, multisque ex aliis futura praesentiunt. Gubernatores cum exsultantes loligines viderunt aut delphinos se in portum conicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari et ad naturam facile revocari possunt, ea vero, quae paulo ante dixi, nullo modo.

LXXI. 146. At enim observatio diuturna—haec enim pars una restat—notandis rebus fecit artem. Ain tandem? somnia observari possunt? Quonam modo? Sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest quod non possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita et semper nova aut memoria complecti aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt. Inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem qui sit ordo aut quae concursatio somniorum? Quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, cum eadem et aliis aliter evadant et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini ne verum quidem dicenti credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogent quam ex uno innumerabilia confirment.

147. Si igitur neque deus est effector somniorum neque naturae societas ulla cum somniis neque observatione inveniri potuit scientia, effectum est ut nihil prorsus somniis tribuendum sit, praesertim cum

illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent, ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam, casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia quam in somniorum visis effecerit, neque coniectura, quae in varias partes duci possit, non numquam etiam in contrarias quidquam sit incertius. LXXII. 148. Explodatur haec quoque somniorum divinatio pariter cum ceteris. Nam, ut vere loquamur, superstitio fusa per gentes oppressit omnium fere animos atque hominum imbecillitatem occupavit. Quod et in iis libris dictum est, qui sunt de natura deorum, et hac disputatione id maxime egimus. Multum enim et nobismet ipsis et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero—id enim diligenter intellegi volo—superstitione tollenda religio tollitur. Nam et maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis est et esse praestantem aliquam aeternamque naturam et eam suspiciendam admirandamque hominum generi pulchritudo mundi ordoque rerum caelestium cogit confiteri. 149. Quam ob rem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae, sic superstitionis stirpes omnes eiciendae. Instat enim et urget et quo te cumque verteris persequitur, sive tu vatem sive tu omen audieris, sive immolaris sive avem aspexeris, si Chaldaeum, si haruspicem videris, si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo, si ostenti simile natum factumve quippiam: quorum necesse est plerumque aliquid eveniat ut numquam liceat quieta mente consistere. 150. Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus. At ex eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. Qui quidem ipsi per se minus valerent et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent nec ii quidem contemptissimi, sed in primis acuti et consequentia et repugnantia videntes, qui prope iam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiae nisi Carneades

restitisset, haud scio an soli iam philosophi iudicarentur. Cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est, non quod eos maxime contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Cum autem proprium sit Academicae iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur, conferre causas et quid in quamque sententiam dici possit expromere, nulla adhibita sua auctoritate iudicium audientium relinquere integrum ac liberum, tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam, eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae cum essent dicta, surreximus.

M. TULLII CICERONIS
DE FATO
LIBRI QUAE MANSERUNT.

ARGUMENTUM.

Hoc libro M. Tullius exponit sermonem a se habitum cum A. Hirtio consule designato a. u. c. 710, a. ante Chr. nat. 44, post C. Caesaris interitum in Puteolano de fato, ut is liber quasi supplementum esset trium librorum de natura deorum et duorum librorum de divinatione, conf. lib. *de divin.* II., cap. 1, § 3, et hac disputatione contra Posidonium suscepta, cuius ipsum principium amissum est, docere conatur, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter ac nunc omnia eventura, nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referretur, cap. 1–3, § 1–6. Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum et de naturae coniunctione, quam *συμπάθειαν* vocant: qua Cicero docet effici ut alii ad alia propensiores sint ob causas naturales et rerum antecessiones, non vero ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae, cap. 4–8, § 7–16. Iam ad Diodori *περὶ δυνατῶν* sententiam se vertit nihil posse fieri censentis nisi quod verum aut sit aut futurum sit, cap. 9, § 17–20. Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine causa, non omnem enuntiationem aut veram aut falsam fore: nam, quod non habeat causas efficientes, id nec verum nec falsum fore: motum igitur sine causa nullum esse, quo posito rerum antecessionibus fieri omnia: id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine causa esse neque vero quaecumque fiant fieri omnia causis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes, cap. 10–12, § 21–29. Hic disserit etiam de ignava ratione, id est de *ἀργῷ λόγῳ*, qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet Chrysippi et Carneadis rationes sequens, cap. 13–16, § 30–38. Denique cum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui

censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret, altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent, Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animos liberos esse arbitrentur, cap. 17–19, § 39–45. Utcumque se res habeat, hoc certe modo ad hanc causam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicureo more praesidium petendum videri, cap. 20, § 46–48. [Vix operae pretium est me hic commemorare illam spem atque opinionem, quam nuper Itali quidam excitaverunt; esse et initium huius libri et alia fragmenta in codice palimpsesto inventa, vanam omnino ac falsam fuisse. Quis enim, qui quidem harum rerum peritus est, hoc exordium ferat, quod L. C. Ferrucci se dixit in codice palimpsesto repperisse? "DE FATO DISPUTACIO. FATUM ESSE NUTUM IOVIS O. M. PLACITUMQUE DEORUM IMMORTALIUM, FIDES EST PHILOSOPHORUM ET VULGI COMMUNIS. SED QUIA PHILOSOPHUS NEMO VEL HABERI, VEL DICI SOLET, NISI PARUMPER A VULGO DESCISCAT; ICCIRCO VISUM EST NONNULLIS, FATI NECESSITATEM AUT ANTECESSIONE CAUSARUM AUT RATIONE VOLUNTATUM ATQUE APPETITIONUM VARIA, QUASI FULMEN, E CAELO DEDUCERE. Quia pertinet ad mores, quos ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae de moribus appellare solemus," etc. Sed recte iam Fr. Ritschelius, intellegentissimus harum rerum arbiter, de hoc invento prorsus incredibili iudicavit in Museo Rhenano Nov. Ser. vol. IX., p. 473 sqq.]

[*Deest principium.*]

I. 1. . . . quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae "de moribus" appellare solemus, sed decet augentem linguam Latinam nominare moralem, explicandaque vis est rationque enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα vocant: quae de re futura cum aliquid dicunt deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant obscura quaestio est, quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant, totaque est λογική, quam rationem disserendi voco. Quod autem in illis libris feci, qui sunt "de natura deorum," itemque in iis, quos "de divinatione" edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur

oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione "de fato" casus quidem ne facerem impedivit. 2. Nam cum essem in Puteolano Hirtiusque noster consul designatus iisdem in locis, vir nobis amicissimus et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus, multum una eramus, maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Cum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum causae quaeri viderentur iisque esse occurrendum putaremus, omnis nostra fere in iis deliberationibus consumebatur oratio, idque et saepe alias et quodam liberiore quam solebat et magis vacuo ab interventoribus die, cum ille ad me venisset, primo illa, quae erant cotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio.

II. 3. Quibus actis: Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire vel dicere. Nec enim—id quod recte existimas—oratoria illa studia deserui, quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam, nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. Subtilitatem enim ab Academia mutuatur et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. Quam ob rem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie utro frui malis optio sit tua. Tum Hirtius: Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile: nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. 4. Sed quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota teque in iis et audivimus saepe et audiemus atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse "Tusculanae disputationes," ponere aliquid ad

quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quicquam esse molestum, quod tibi gratum futurum est? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. Proinde ordire.

[*Multa hic desunt.*]

III. 5. Consideramus hic . . . quorum in aliis, ut in Antipatro poëta, ut in brumali die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eius modi, naturae contagio valet, quam ego non tollo: vis est nulla fatalis: in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam Posidonius—pace magistri dixerim—comminisci videtur. Sunt quidem absurda. Quid enim? Si Daphitae fatum fuit ex equo cadere atque ita perire, ex hocine equo, qui, cum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasce in capulo quadrigulas vitare monebatur? Quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum, et naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum?—quamquam huic quidem hic scribit praedictum in aqua esse pereundum: ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum: nihil enim scribit ei praedictum. 6. Quid mirum igitur ex spelunca saxum in crura eius incidisse? Puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur—atque hoc late patebit—si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset et forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, num aliter ac nunc eveniunt evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, cum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

IV. 7. Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus, ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui quidem primum de ipsa rerum contagione respondeamus, reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit videmus: alios esse salubres, alios pestilentes: in aliis esse pituitosos et quasi redundantes, in aliis exsiccatos atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum et locum plurimum differunt. Athenis tenue caelum, ex quo etiam acutiores putantur Attici, crassum Thebis, itaque pingues Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis aut Arcesilam aut Theophrastum audiat, neque crassum, ut Nemea potius quam Isthmo victoriam petat. 8. Disiunge longius. Quid enim loci natura adferre potest, ut in porticu Pompei potius quam in campo ambulemus? tecum quam cum alio? Idibus potius quam Kalendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil, sic astrorum adfectio valeat, si vis, ad quasdam res, ad omnes certe non valebit. At enim, quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent, alii libidinosi, alii iracundi aut crudeles aut superbi sint, alii talibus vitiis abhorreant: quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat, quid mirum est has dissimilitudines ex differentibus causis esse factas?

V. 9. Haec disserens qua de re agatur et in quo causa consistat non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sunt propter causas naturales et antecedentes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt causae naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostra potestate, si ita res se haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus voluntatis esse, is non videt quae quamque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi

ita nascantur antecedentibus causis itemque valentes et imbecilli, non sequitur tamen ut etiam sedere eos et ambulare et rem agere aliquam principalibus causis definitum et constitutum sit. 10. Stilponem, Megaricum philosophum, acutum sane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum et mulierosum fuisse, neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem: vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo umquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus quem ad modum notarit Zopyrus physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? stupidum esse Socratem dixit et bardum, quod iugula concava non haberet, obstructas eas partes et obturatas esse dicebat: addidit etiam, mulierosum: in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. 11. Sed haec ex naturalibus causis vitia nasci possunt, exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina. Quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur.

VI. Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece *θεωρήματα*. Non enim credo nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. 12. Sunt igitur astrologorum percepta huius modi "Si quis, verbi causa, oriente Canicula natus est, is in mari non morietur." Vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in qua tibi cum Diodoro valente dialectico magna luctatio est, deseras. Si enim est verum, quod ita conectitur "Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur," illud quoque verum est "Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari

non morietur." Pugnant igitur haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse et Fabium in mari moriturum, et quoniam certum in Fabio ponitur, natum esse eum Canicula oriente, haec quoque pugnant, et esse Fabium et in mari esse moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus "Et est Fabius et in mari Fabius morietur," quod, ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud "Morietur in mari Fabius" ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non potest. VII. 13. At hoc, Chrysippe, minime vis, maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. Ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum aut futurum sit verum, et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu et quae non sunt futura posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id numquam futurum sit, neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id milesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta et, quae falsa in futuris dicentur, in his habebis, ut ea fieri non possint, ut, si dicatur, Africanum Karthagine potiturum, et si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium. Quae est tota Diodori vobis inimica sententia. 14. Etenim si illud vere conectitur "Si oriente Canicula natus es, in mari non moriere," primumque, quod est in conexo "Natus es oriente Canicula, necessarium est—omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia nec in falsum e vero praeterita possunt convertere—si igitur, quod primum in conexo est, necessarium est, fit etiam quod sequitur necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est causa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest. VIII. 15. Hoc

loco Chrysippus aestuans falli sperat Chaldaeos ceterosque divinos neque eos usuros esse coniunctionibus, ut ita sua percepta pronuntient "Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur," sed potius ita dicant "Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur." O licentiam iocularem! Ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius quam infinita conexa ponant, cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet "Si cui venae sic moventur, is habet febrem," sed potius illo modo "Non ei venae sic moventur et is febrem non habet." Itemque geometres non ita dicet "In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur," sed potius illo modo "Non et sunt in sphaera maximi orbes et ii non medii inter se dividuntur." 16. Quid est quod non possit isto modo ex conexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi "In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur:" possum dicere "Si in sphaera maximi orbes erunt," possum dicere "Quia in sphaera maximi orbes erunt." Multa genera sunt enuntiandi nec ullum distortius quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum causa fore.

IX. 17. Illorum tamen nemo ita loquitur: maius est enim has contortiones orationis quam signorum ortus obitusque perdiscere. Sed ad illam Diodori contentionem, quam *περὶ δυνατῶν* appellant, revertamur, in qua quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro id solum fieri posse, quod aut verum sit aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem, nihil fieri quod non necesse fuerit, et, quidquid fieri possit, id aut esse iam aut futurum esse, nec magis commutari ex

veris in falsa ea posse, quae futura sunt, quam ea, quae facta sunt, sed in factis immutabilitatem apparere, in futuris quibusdam, quia non appareat, ne inesse quidem videri, ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit "Hic morietur hoc morbo," at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam "Morietur Scipio" talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicitur, tamen ut id non possit convertere in falsum. De homine enim dicitur, cui necesse est mori. 18. Sic si diceretur "Morietur noctu in cubiculo suo vi oppressus Scipio," vere diceretur. Id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse ex eo, quia factum est, intellegi debet. Nec magis erat verum "Morietur Scipio" quam "Morietur illo modo," nec magis necesse mori Scipionem quam illo modo mori, nec magis immutabile ex vero in falsum "Necatus est Scipio" quam "Necabitur Scipio," nec, cum haec ita sint, est causa cur Epicurus fatum extimescat et ab atomis petat praesidium easque de via deducat et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles, unam, ut sine causa fiat aliquid, ex quo exsistet ut de nihilo quippiam fiat, quod nec ipsi nec cuiquam physico placet, alteram, ut, cum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. 19. Licet enim Epicuro concedenti omne enuntiatum aut verum aut falsum esse non vereri ne omnia fato fieri sit necesse: non enim ex aeternis causis a naturae necessitate manantibus verum est id, quod ita enuntiatur "Descendit in Academiam Carneades," nec tamen sine causis, sed interest inter causas fortuito antegressas et inter causas cohibentes in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit "Morietur Epicurus, cum duo et septuaginta annos vixerit, archonte Pytharato," neque tamen erant causae fatales

cur ita accideret, sed, quod ita † accidisset, certe casarum, sicut cecidit, fuit. 20. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse quae futura sint nec posse verum futurum convertere in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur. At qui introducunt causarum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate libera spoliatam necessitate fati devinciunt.

X. Sed haec hactenus. Alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo: Si est motus sine causa, non omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα dialectici appellant, aut vera aut falsa erit. Causas enim efficientes quod non habebit, id nec verum nec falsum erit. Omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est. Motus ergo sine causa nullus est. 21. Quod si ita est, omnia, quae fiunt, causis fiunt antegressis. Id si ita est, omnia fato fiunt. Efficitur igitur fato fieri quaecumque fiant. Hic primum [si] mihi libeat adsentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam, eam plagam potius accipiam quam fato omnia fieri comprobem. Illa enim sententia aliquid habet disputationis, haec vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat omne ἀξίωμα aut verum esse aut falsum. Ut enim Epicurus veretur ne, si hoc concesserit, concedendum sit fato fieri quaecumque fiant—si enim alterum utrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum, et, si certum, etiam necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari putat—sic Chrysippus metuit ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse aut falsum, non teneat omnia fato fieri et ex causis aeternis rerum futurarum. 22. Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo: id appellat ἐλάχιστον: quam declinationem sine causa fieri si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab ato-

mo pulsa declinat. Nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. Ex quo efficitur, etiam si sit atomus eaque declinet, declinare sine causa. 23. Hanc Epicurus rationem induxit ob eam rem, quod veritus est ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Id Democritus auctor atomorum accipere maluit necessitate omnia fieri quam a corporibus individuis naturales motus avellere.

XI. Acutius Carneades, qui docebat posse Epicureos suam causam sine hac commenticia declinatione defendere. Nam cum doceret esse posse quendam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius quam introducere declinationem, cuius praesertim causam reperire non possunt. Quo defenso facile Chrysippo possent resistere. Cum enim concessissent motum nullum esse sine causa, non concederent omnia, quae fierent, fieri causis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes. 24. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine causa. Ita enim dicimus "sine causa," ut dicamus sine externa et antecedente causa, non sine aliqua. Ut, cum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut physici, quibus inane esse nihil placet, sed ita, ut verbi causa sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus, sic, cum sine causa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa causa moveri, non omnino sine causa dicimus. De ipsa atomo dici potest, cum per inane moveatur gravitate et pondere, sine causa moveri, quia nulla causa accedat extrinsecus. 25. Rursus autem, ne omnes physici nos irrideant, si dicamus quicquam fieri sine causa, distinguendum est et ita dicendum, ipsius individui hanc

esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur eamque ipsam esse causam cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa causa. Motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate nobisque pareat, nec id sine causa. 26. Eius enim rei causa ipsa natura est. Quod cum ita sit, quid est cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri quaecumque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quae causas cur futura sint non habent, habeant igitur causas necesse est ea, quae vera sunt, ita cum evenerint, fato evenerint. XII. Confectum negotium, si quidem concedendum tibi est aut fato omnia fieri aut quicquam fieri posse sine causa. 27. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest "Capiet Numantiam Scipio," nisi ex aeternitate causa causam serens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sescentis saeculis ante dictum? Et, si tum non esset vera haec enuntiatio "Capiet Numantiam Scipio," ne illa quidem eversa vera est haec enuntiatio "Cepit Numantiam Scipio." Potest igitur quicquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? Nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia, sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus. 28. Nec si omne enuntiatum aut verum aut falsum est, sequitur illico esse causas immutabiles easque aeternas quae prohibeant quicquam secus cadere atque casurum sit. Fortuitae sunt causae quae efficiant ut vere dicantur quae ita dicentur "Veniet in senatum Cato," non inclusae in rerum natura atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, cum est verum, quam venisse, nec ob eam causam fatum aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse: "Si haec enuntiatio 'Veniet in Tusculanum Hortensius' vera non est, sequitur ut falsa sit." Quorum isti neutrum volunt: quod fieri non potest.

Nec nos impediet illa ignava ratio, quae dicitur: appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: "Si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere, sive tu medicum adhibueris, sive non adhibueris, convalesces." 29. Item: "Si fatum tibi est ex hoc morbo non convalescere, sive tu medicum adhibueris sive non adhibueris, non convalesces." Et alterum utrum fatum est. Medicum ergo adhibere nihil attinet.

XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adiungas et eandem tamen teneas sententiam, hoc modo "Si ex aeternitate verum hoc fuit 'Ex isto morbo convalesces,' sive adhibueris medicum sive non adhibueris, convalesces." Itemque "Si ex aeternitate hoc falsum fuit 'Ex isto morbo convalesces,' sive adhibueris medicum sive non adhibueris, non convalesces." Deinde cetera. 30. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur. Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quaedam copulata. Simplex est "Morietur illo die Socrates." Huic, sive quid fecerit sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum est "Nascetur Oedipus Laio," non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere sive non fuerit: copulata enim res est et confatalis: sic enim appellat, quia ita fatum sit et concubiturum cum uxore Laium et ex ea Oedipum procreaturum, ut, si esset dictum "Luctabitur Olympiis Milo" et referret aliquis "Ergo, sive habuerit adversarium sive non habuerit, luctabitur," erraret. Est enim copulatum "Luctabitur," quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur. "Sive tu adhibueris medicum sive non adhibueris, convalesces" captiosum. Tam enim est fatale medicum adhibere quam convalescere. Haec, ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. 31. Carneades genus hoc totum non pro-

babat et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque premebat alio modo nec ullam adhibebat calumniam: cuius erat haec conclusio "Si omnia antecedentibus causis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt. Quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. Est autem aliquid in nostra potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia causis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt quaecumque fiunt." 32. Haec artius astringi ratio non potest. Nam si quis velit idem referre atque ita dicere "Si omne futurum ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quem ad modum sit futurum, omnia necesse est colligatione naturali conserte contexteque fieri" nihil dicat. Multum enim differt utrum causa naturalis ex aeternitate futura vera efficiat an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse possint intellegi. Itaque dicebat Carneades ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum causas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. 33. Quid enim spectans deus ipse diceret Marcellum, eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? Erat hoc quidem verum ex aeternitate, sed causas id efficientes non habebat. Ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa tamquam vestigia exstarent, Apollini nota esse censebat, quo minus futura! Causis enim efficientibus quamque rem cognitis posse denique sciri quid futurum esset. Ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere nullis in rerum natura causis praepositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset, nec quicquam eius modi.

XV. Quocirca, si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est huius modi oracula ceteraque, quae ad divinationem pertinere dicuntur, comprobare, iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est, vide ne non eadem sit illorum causa et Stoicorum. Hi enim urgentur angustius, illorum ratio soluta ac li-

bera est. 34. Quod si concedatur nihil posse evenire nisi causa antecedente, quid proficiatur, si ea causa non ex aeternis causis apta dicatur? Causa autem ea est, quae id efficit, cuius est causa, ut vulnus mortis, cruditas morbi, ignis ardoris. Itaque non sic causa intellegi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedat, nec, quod in campum descenderim, id fuisse causae cur pila luderem, nec Hecubam causam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit, nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytemestram. Hoc enim modo viator quoque bene vestitus causa grassatori fuisse dicetur cur ab eo spoliaretur. 35. Ex hoc genere illud est Ennii:

> Utinam ne in nemore Pelio securibus
> Caesa accidisset abiegna ad terram trabes!

Licuit vel altius "Utinam ne in Pelio nata ulla umquam esset arbor!" etiam supra "Utinam ne esset mons ullus Pelius!" similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

> Neve inde navis incohandi exordium
> Coepisset.

Quorsum haec praeterita? Quia sequitur illud:

> Nam numquam era errans mea domo ecferret pedem,
> Medea, animo aegra, amore saevo saucia,

non ut eae res causam adferrent amoris.

XVI. 36. Interesse autem aiunt, utrum eius modi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an eius modi, quo aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est causa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius dicitur causa, nec id, sine quo quippiam non fit, causa est, sed id, quod cum accessit, id, cuius causa est, efficit necessario. Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae causa in rerum natura continebatur, fore ut is in insula Lemno linque-

retur? Post autem causa fuit propior et cum exitu iunctior. 37. Ratio igitur eventus aperit causam. Sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio "Relinquetur in insula Philocteta," nec hoc ex vero in falsum poterat convertere. Necesse est enim in rebus contrariis duabus—contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat—ex his igitur necesse est invito Epicuro alterum verum esse, alterum falsum, ut "Sauciabitur Philocteta," omnibus ante saeculis verum fuit, "Non sauciabitur" falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt, aut, cum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disiunctiones, sed quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. 38. O admirabilem licentiam et miserabilem inscitiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est. Quod autem verum non est, qui potest non falsum esse? aut quod falsum non est, qui potest non verum esse? Tenebitur ergo id, quod a Chrysippo defenditur, omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse: ratio ipsa coget et ex aeternitate quaedam esse vera et ea non esse nexa causis aeternis et a fati necessitate esse libera.

XVII. 39. Ac mihi quidem videtur, cum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit, altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii, Chrysippus tamquam arbiter honorarius medium ferire voluisse, sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motus animos liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus. 40. Atque hoc, si placet, quale sit videamus in adsensionibus, quas prima oratione tractavi. Eas

enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab his dissentiebant, fato adsensiones liberabant negabantque fato adsensionibus adhibito necessitatem ab his posse removeri, iique ita disserebant: Si omnia fato fiunt, omnia fiunt causa antecedente, et, si appetitus, illa etiam, quae appetitum sequuntur, ergo etiam adsensiones. At, si causa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. Non sunt igitur neque adsensiones neque actiones in nostra potestate. Ex quo efficitur ut nec laudationes iustae sint nec vituperationes nec honores nec supplicia. Quod cum vitiosum sit, probabiliter concludi putant non omnia fato fieri quaecumque fiant.

XVIII. 41. Chrysippus autem cum et necessitatem improbaret et nihil vellet sine praepositis causis evenire, causarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat et retineat fatum. Causarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et principales, aliae adiuvantes et proximae. Quam ob rem cum dicimus omnia fato fieri causis antecedentibus, non hoc intellegi volumus, causis perfectis et principalibus, sed causis adiuvantibus antecedentibus et proximis. Itaque illi rationi, quam paulo ante conclusi, sic occurrit: Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia causis fiant antepositis, verum non principalibus causis et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. Quae si ipsae non sint in nostra potestate, non sequitur ut ne appetitus quidem sit in nostra potestate. At hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus causis fieri diceremus, ut, cum hae causae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate. 42. Quam ob rem qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio. Qui autem causas antecedentes non dicent perfectas neque principales, in eos nihil vale-

bit. Quod enim dicantur adsensiones fieri causis antepositis, id quale sit facile a se explicari putat. Nam quamquam adsensio non possit fieri nisi commota viso, tamen, cum id visum proximam causam habeat, non principalem, hanc habet rationem, ut Chrysippus vult, quam dudum diximus, non, ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata—necesse est enim adsensionem viso commoveri—sed revertitur ad cylindrum et ad turbinem suum, quae moveri incipere nisi pulsa non possunt. Id autem cum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi et versari turbinem putat.

XIX. 43. Ut igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit, sic visum obiectum imprimet illud quidem et quasi signabit in animo suam speciem, sed adsensio nostra erit in potestate, eaque, quem ad modum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine causa antecedente, falsum esset omnia fato fieri: sin omnibus, quaecumque fiunt, veri simile est causam antecedere, quid adferri poterit cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intellegatur quae sit causarum distinctio ac dissimilitudo. 44. Haec cum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant adsensiones fato fieri, fateantur tamen eas [non] sine viso antecedente fieri, alia ratio est. Sed si concedunt anteire visa nec tamen fato fieri adsensiones, quod proxima illa et continens causa non moveat adsensionem, vide ne idem dicant. Neque enim Cyrysippus concedens adsensionis proximam et continentem causam esse in viso positam eam causam ad adsentiendum necessariam esse concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant causis antecedentibus et necessariis, itemque illi, qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri adsensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eius modi, ut nihil fieret nisi praegressione causae, confi-

tendum esse fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique patefacta atque explicata sententia sua ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. 45. Omninoque cum haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, cum hae causae antegressae sint, non esse in nostra potestate quin illa eveniant, quorum causae fuerint, quibusdam autem in rebus causis antegressis in nostra tamen esse potestate ut illud aliter eveniat, hanc distinctionem utrique approbant, sed alteri censent, quibus in rebus cum causae antecesserint, non sit in nostra potestate, ut aliter illa eveniant, eas fato fieri: quae autem in nostra potestate sint, ab iis fatum abesse: alteri volunt a rebus fatum omne relegari.

* * * * *

XX. 46. Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab atomis errantibus et de via declinantibus petere praesidium. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? Aliam enim quandam vim motus habebunt a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat, a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova causa in natura est quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? Optare hoc quidem est, non disputare. 47. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis, neque in illo inani, per quod feratur atomus, quicquam fuisse causae cur ea non e regione ferretur, nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est quam ob rem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita cum attulisset nullam causam quae istam declinationem efficeret, tamen aliquid sibi dicere videtur, cum id dicat quod omnium mentes aspernentur ac respuant. 48. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum sustulisseque motus animi voluntarios, quam

hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commenticias declinationes confugisset. Nam, ut essent atomi, quas quidem esse mihi probari nullo modo potest, tamen declinationes istae numquam explicarentur. Nam si atomis ut gravitate ferantur tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediente moveatur et feratur necesse est, illud quoque necesse est declinare quibusdam atomis vel, si volunt, omnibus naturaliter . . .

FRAGMENTA

HUIUS LIBRI

I.

Gellius noct. Attic. lib. VII. (VI.), cap. 2, § 15. Itaque M. Cicero in libro, quem "de fato" conscripsit, cum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et implicatissimam, Chrysippum quoque philosophum non expedisse se in ea refert his verbis: "Chrysippus aestuans laboransque quonam pacto explicet et fato omnia fieri et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo."

II.

Macrobius Saturnal. lib. III., cap. 16, § 3 sq. ed. Ian. Et, ne vilior sit testis poëta, accipite adsertore Cicerone in quo honore fuerit hic piscis apud P. Scipionem Africanum illum et Numantinum. Haec sunt in dialogo "de fato" verba Ciceronis: "Nam cum esset apud se ad Lavernium Scipio unaque Pontius, adlatus est forte Scipioni accipenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, inprimis nobilis. Cum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitavisset pluresque etiam invitaturus videretur, in aurem Pontius: 'Scipio' inquit 'vide quid agas: accipenser iste paucorum hominum est.'"

